

ZDRAVKO ANTONIĆ

O ustanku u istočnoj Bosni poslije savjetovanja u Stolicama 1941. godine*

Kao i ostale jugoslovenske zemlje, i Bosna i Hercegovina počinju, poslije sloma stare građanske Jugoslavije, svoju socijalističku revoluciju nizom regionalnih ustanaka koji se postepeno slivaju i prerastaju u jedinstveni narodnooslobodilački pokret. Ove ustanke organizovala je Komunistička partija Jugoslavije, koja je u vrijeme njihovog pokretanja imala u Bosni i Hercegovini oko 830 organizovanih članova Partije i oko 3.000 članova SKOJ-a. Ti članovi na čelu sa svojim mjesnim, sreskim i oblasnim komitetima djelovali su po oblastima: Bosanskoj krajini, Hercegovini i istočnoj Bosni, a njihovim radom u cjelini rukovodio je Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu.

U ovom radu riječ je samo o ustanku u istočnoj Bosni poslije Septembarskog savjetovanja u Stolicama, o kojem nije dovoljno pisano u našoj historiografskoj literaturi. Šire se ne govori o pripremama, pokretanju i razvoju ustanka na spomenutom području do kraja mjeseca septembra 1941. godine, jer su ta pitanja, uglavnom, ranije obrađena.

U prethodnim napomenama valja istaći jedino to da je ustanak u istočnoj Bosni započeo u znaku sitnijih diverzija i manjih akcija, ali da se ubrzo rasplamsao i pretvorio u snažan pokret pobunjenog naroda protiv okupatora. Tokom avgusta i septembra mjeseca ustanici s Romanije, Jahorine, Zvijezde, Birča, Majevice, Semberije i Ozrena oslobodili su privremeno ili stalno: Šekoviće, Miliće, Drinjaču, Vlasenicu, Han Pijesak, Sokolac, Lopare,

*) Ovaj rad predstavlja nešto izmijenjen i dopunjen odjeljak iz moje još neobjavljene doktorske disertacije »Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine«.

Doboj, Maglaj, Gračanicu, Srednje i likvidirali okupatorsko-ustašku vlast na znatnom dijelu teritorije. Razrušeni su bili brojni objekti i komunikacije, a oko jačih neprijateljskih garnizona u Zvorniku, Kladnju, Rogatici i na drugim mjestima formirani su ustanički frontovi.

Dakle, od izbijanja, pa do kraja septembra, ustanak u istočnoj Bosni razvijao se intenzivno sa tendencijom stalnog širenja i uzajamnog povezivanja. Na njegov razvitak uticali su brojni faktori među koje, svakako, spada i podizanje ustanka u zapadnoj Srbiji.

Ustanak u zapadnoj Srbiji izbio je još sredinom jula i od početka je bio planski i organizovan. Dještvmima srpskih ustanika partizana stvorena je prostrana slobodna teritorija između Drine, Save, Kolubare i planine Povlen na koju su, sredinom septembra, izašli: Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i Centralni komitet KPJ.

Na njihovu inicijativu održano je, 26. septembra u Stolicama kod Krupnja, vojno-političko savjetovanje, na kome su prisustvovali i predstavnici štabova NOP odreda Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, kao i izvjestan broj rukovodilaca susjednih partizanskih odreda iz zapadne Srbije.

Savjetovanje je sazvano sa ciljem da se na njemu izvrši analiza vojnih, političkih, organizacionih i drugih pitanja koja je nametnuo tromjesečni razvitak ustanka i da se, na osnovu toga, donesu zaključci i odluke o daljem vođenju oružane borbe protiv okupatora.

Radom savjetovanja rukovodio je J. B. Tito davši na početku u uvodnoj riječi načelni osvrt na međunarodnu situaciju i oružanu borbu u Jugoslaviji. Zatim su rukovodioci oslobodilačkog pokreta iz Srbije (S. Žujović), Bosne i Hercegovine (S. Vukmanović), Hrvatske (R. Končar i V. Popović) i Slovenije (M. Marinko) podnijeli izvještaje o stanju i razvoju oslobodilačke borbe u krajevima iz kojih su došli. U toku diskusije, u kojoj su uzeli učesća gotovo svi prisutni, prečišćeni su stavovi o raznim pitanjima i usvojeni odgovarajući zaključci. O ovim zaključcima, odnosno odlukama već je pisano¹⁾ i oni se, uglavnom, svode na sljedeće:

Prvo, u cilju vođenja još uspješnije borbe protiv okupatora i ostvarivanja jedinstvenog komandovanja, dotadašnji glavni štab NOP odreda Jugoslavije prerasta u Vrhovni štab, a pojedina zemaljska vojna rukovodstva (koja su se do tada različito nazivala) u glavne štabove pojedinih pokrajina. U vezi s tim i Zemaljsko rukovodstvo ustanka u Bosni i Hercegovini preimenovano je u Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Ova odluka imala je ne samo veliki vojni već i politički značaj. Njome su pokrajine Bosna i Hercegovina dobile prvi put svoje jedinstveno rukovodstvo, što nije bio samo izraz priznanja za borbu protiv okupatora nego i garancija od najvišeg vojnog i političkog rukovodstva ustanka da će narodi ovih pokrajina biti ravnopravni sa ostalim narodima Jugoslavije.

Drugo, na savjetovanju je izrađen plan stvaranja novih slobodnih teritorija i markirani glavni pravci predstojećih vojnih dještava partizan-

¹⁾ Opširnije o radu Savjetovanja: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački rat u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 228—237; Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, 479—489; Rodoljub Colaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, Beograd 1956, 292—299.

skih odreda. U tome kontekstu stavljeno je u zadatak rukovodiocima ustanka u Bosni i Hercegovini da što prije likvidiraju okupatorsko-kvislinške garnizone i uporišta u Zvorniku, Kladnju, Olovu, Knežini, Rogatici, Mesićima, Prači, Sjetlini, Palama, Višegradu i da na taj način čvršće povežu već postojeću oslobođenu teritoriju.

Treće, na osnovu iskustva u Srbiji, definisano je da odred bude najveća partizanska vojna formacija. On operiše na određenoj teritoriji i dijeli se na bataljone, čete i vodove. Štab čete, bataljona i odreda sačinjavaju komandir, odnosno komandant i njegov zamjenik, politički komesar i njegov zamjenik. Osim toga, uvedena je i funkcija četnog ekonoma, odnosno intendanta bataljona i partizanskog odreda, a u štabu odreda i funkcija ljekara i vod za vezu. Na ovaj način određena je struktura partizanskog odreda za sve krajeve Jugoslavije. Stolačko savjetovanje donijelo je i niz drugih zaključaka iz domena ustaničke vojne organizacije i načina komandovanja. Njihova primjena u praksi borbe po raznim krajevima Jugoslavije dovešće do daljnjeg jačanja odreda, a potom i do formiranja prvih brigada.

Četvrtu, na sastanku u Stolicama usvojena su i neka rješenja o organizacionoj strukturi KPJ u partizanskim jedinicama. Odlučeno je da se ubrzanije stvaraju mreže rukovodstava i organizacija Partije na terenu, a osobito tamo gdje su već postojale oslobođene teritorije. Iz ovog vremena datira i stav da oblasni, pokrajinski i centralni komiteti prenose svoja sjedišta na oslobođenu teritoriju i da se u okupiranim gradovima ostavljaju manja operativna rukovodstva KPJ. Ova pomjeranja bila su uslovljena razvojem ustanka i zadacima Partije u vezi s tim.

Peto, odlučeno je da se putem stvaranja narodnooslobodilačkih odbora i jačanja narodnog fronta, u najširem smislu riječi, izvrši proširenje baze ustanka i da se NOO tretiraju, u prvom redu, kao organi borbe protiv okupatora.

Šesto, savjetovanje je ocijenilo da, u interesu što uspješnijeg vođenja borbe protiv okupatora, treba i dalje nastaviti pregovore sa predstavnicima četničkog pokreta u Srbiji i u tom pogledu dalo odgovarajuća uputstva i svojim delegatima iz drugih pokrajina.

Po povratku Svetozara Vukmanovića i Slobodana Principa, sa kojima je, po odobrenju Vrhovnog štaba, došao u Bosnu i Hercegovinu i Rodoljub Čolaković, održani su sastanci sa političkim i vojnim rukovodstvom ustanka istočne Bosne i započele su da se sprovode u djelo pojedine odluke i zaključci sa savjetovanja u Stolicama. Prethodni razvitak ustanka u ovoj oblasti izbacio je u prvi plan sljedeća pitanja:

- a) stvaranje partizanskih odreda i njihovu aktivnost;
- b) rad partijske organizacije na učvršćenju ustaničkih jedinica — formiranje okružnih komiteta i
- c) Organizaciju fronta i pozadine.

a) Stvaranje partizanskih odreda i njihova aktivnost

Da bi dosljedno moglo sprovesti u djelo ostale odluke Septembarškog savjetovanja, postojeće vojno-političko rukovodstvo ustanka u istočnoj Bosni preduzelo je sve korake kako bi na svom području što prije izvršilo

reorganizaciju jedinica i formiralo partizanske odrede. Ove, vojno-organizaci-
one mjere dobile su prioritarno mjesto u radu i zbog toga što ustaničke
jedinice nisu u to vrijeme bile još uvijek ustrojene u pravim odredskim for-
macijama. Različiti političko-organizacioni, kulturni, privredni i drugi nivoi
pojedinih ustaničkih centara, kao i odsustvo jasnije koncepcije u pogledu
vojne organizacije, uveliko su uticali da je ustanak u istočnoj Bosni započeo
oružanim snagama koje su sve do septembra nosile različite nazive. Tako je,
na primjer, na Romaniji evolucija tekla: prvo oružane grupe, zatim četa (po-
dijeljena na odrede) i bataljon (podijeljen na čete); u gornjem toku rijeke
Bosne: odred, vodovi, čete; u kalinovačko-jahorinskom kraju: oružane grupe,
vodovi, čete; u Birču: desetine, grupe, odredi, čete; na Majevidici sa Semberi-
jom: oružane grupe; Ozrenu: ustaničke grupe prema nazivu pojedinih sela,
vodovi, čete, bataljon. Dakle, iz izloženog se vidi da nijedan ustanički centar
u istočnoj i centralnoj Bosni nije imao, u vrijeme Septembarskog savjeto-
vanja, oružanu formaciju u formi: odred, bataljon, čete, vodovi. Ali, to opet
niukoliko ne utiče na tok razvitka ustanka u ovim oblastima, jer njegova
snaga i nije ležala u nazivima nego u sposobnosti ustaničkih jedinica (koja,
svakako nije bila mala) da uništavaju ustaško-domobranske garnizone i stva-
raju nove slobodne prostore.

Pa ipak, zaključak Septembarskog savjetovanja — da se oružana
snaga narodnooslobodilačke borbe ustroji u odredskoj formaciji — ima svoj
duboki smisao i ne smije se tumačiti nikakvim lokalnim uspjesima i pobu-
dama. Prelaz na čvršće vojne formacije kroz određivanje jedinstvene struk-
ture odreda, bataljona i četa, za sve krajeve Jugoslavije, nije, u stvari, ništa
drugo do definisanje i davanje forme jednom procesu (suštini) koji se sve
više, logikom razvitka, oslobađao mnoštva raznoličnosti i pretvarao u viši
stepen vojnog organizovanja. Činjenica što neki ustanički centri (kakvih je
bilo i u istočnoj Bosni) nisu još uvijek bili ispunili sve uslove za formiranje
odreda u onom smislu, kako je to bilo zacrtano na Septembarskom savjeto-
vanju, nimalo ne umanjuje značaj ovih mjera, jer su njima bile date samo
osnovne forme jedinstvene vojne organizacije, a sve drugo je ostalo u kom-
petenciji lokalnih vojnih rukovodstava i njihovih stvarnih mogućnosti. Gle-
dano iz ugla razvitka dinamike oružane borbe, odluka o formiranju odredâ
kao jedinstvenih vojnih formacija imala je svoj značaj i u tome što su nje-
nim oživotvorenjem, odstranjena mnogobrojna lutanja nižih vojnih rukovod-
stava oko iznalaženja najpogodnijih rješenja organizacione prirode. Pa i
pored toga, reorganizacija jedinica u istočnoj Bosni i uvođenje jednoobrazne
odredske strukture nije tekla tako brzo i jednostavno. Nedovoljna poveza-
nost ustaničkih centara, svakodnevne borbe sa ustaško-domobranskim sna-
gama, nedostatak komandnog kadra, slabe kurirske veze, kao i neki drugi
činiooci, usporili su proces stvaranja partizanskih odreda.

Da bi se ove teškoće prevazišle i da bi pomogao rukovodstvima na
terenu da što prije izvrše reorganizaciju jedinica, Glavni štab NOP odreda
Bosne i Hercegovine izdao je 19. oktobra — Uputstvo o zaključcima vojnog
savjetovanja u Stolicama, u kome je objasnio kako treba da izgleda struk-
tura vojnih jedinica. Prema Uputstvu, osnovna taktička jedinica odreda jeste
četa, koja se sastoji od 80 do 100 boraca, i dalje se dijeli na vodove i desetine.
Nekoliko takvih četa (obično od 2—4) sačinjavaju bataljon, a 3—4 bataljona

sačinjavaju odred. Uputstvo predviđa, ukoliko to vojna situacija nalaže, da se odredi mogu udruživati u tzv. grupe odreda, u tom slučaju se odredska rukovodstva potčinjavaju štabu grupe odreda.

U domenu komandovanja predviđeno je da štab čete sačinjavaju komandir i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Pored toga u svakoj četi trebalo je da postoji komesar za ishranu, četni ekonom i potreban broj kurira. Štab bataljona sačinjavaju komandant i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Bataljon je trebalo da ima intendanta, pomoćno osoblje i potreban broj kurira. Štab odreda sačinjavaju komandant i zamjenik, politički komesar i zamjenik. Osim ovog rukovodstva, koje za svoj rad odgovara direktno Glavnom štabu NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, štab odreda trebalo je da ima ljekara, vod za vezu, intendanta sa potrebnim brojem pomoćnog osoblja i odgovarajući broj kurira.

U Uputstvu je dalje skrenuta posebna pažnja podređenim štabovima da se postaraju što više o vojnoj obuci jedinica i uzdizanju rukovodećeg kadra iz ustaničke mase. U vezi sa posljednjim pitanjem, Glavni štab je pisao: »Budući da se naši odredi naglo povećavaju, pitanje rukovodećeg kadra postavlja se vrlo oštro. Mi ga nemamo odakle uzeti osim iz naših vlastitih odreda. Stoga je neophodno potrebno da se posveti posebna pažnja vojnicima i desetarima, da se usavršava njihovo vojno znanje i da se osposobe da preduzimaju komandu u četama. Potrebno je uvesti kao pravilo savjetovanje komandanata bataljona sa štabom odreda, te komandira četa sa štabom bataljona. Takva savjetovanja naročito su važna pred svaku krupnu operaciju«²⁾.

Uputstvo od 19. oktobra sadrži i čitav niz drugih poruka, čija je razrada i pravilna primjena trebalo doprinijeti vojničkom jačanju odreda i podizanju njegove moralno-političke svijesti na viši stepen. Tako se podvlači da disciplinu u odredu treba učvršćivati kroz svakodnevno vaspitanje ljudstva i preduzimanje oštrijih mjera protiv onih koji je krše. Radi jačanja morala, treba forsirati svakodnevnu aktivnost odreda i djelovati ličnim primjerom. Na predavanjima borcima ne gubiti vrijeme u visokoučenom stilu, nego u prvi plan staviti sitna — svakodnevna pitanja i objašnjavati ih običnim narodnim jezikom. Da bi se razbila monotonija vojničkog života, štabovima je predloženo da što češće organizuju priredbe, zidne novine, pjevanje borbenih pjesama i dr. U vezi s ostvarivanjem postavljenih zadataka, ističe se posebna uloga političkog komesara za koga se kaže: »Treba svojim primjerom, a ne samo govorima, da prednjači svima u naporu i lišavanju, smjehlosti i požrtvovanosti«³⁾.

Imajući u vidu da uspjeh oružane borbe zavisi u mnogome od organizacije pozadine i naklonosti mjesnog stanovništva, od odreda se traži da: »odnos prema stanovništvu mora biti takav da ono osjeti u nama svoje prave borce i zaštitnike od fašističkog nasilja«⁴⁾.

²⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zb. NOR-a), 70 m IV knj. 2, str. 104.

³⁾ Isto, 105.

⁴⁾ Isto, 106.

U Uputstvu se dalje govori o obavještajnoj službi, organizaciji veze, snabdijevanja, pisanju izvještaja, partizanskom pozdravu i amblemima.⁵⁾

Gledano u cjelini, Uputstvo Glavnog štaba NOP odreda za BiH od 19. oktobra 1941. godine imalo je izuzetan značaj za niža vojno-politička rukovodstva, jer im je omogućilo da se bolje postave u izgradnji mreže vojne organizacije. Ono je naročito dobro došlo onim ustaničkim jedinicama koje su teritorijalno bile udaljene od sjedišta Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta. Prilikom primjene ovoga Uputstva u praksi, moraju se imati u vidu konkretne lokalne prilike i nivo razvitka ustanka u svakom kraju gdje se započeo stvarati partizanski odred. Drugačije je, npr. bilo primijeniti oktobarsko Uputstvo na Romaniji ili Ozrenu, gdje su već odranije postojali izuzetno snažni bataljoni (koji su već bili prerasli u odrede) nego, npr., u kalinovačko-jahorinskom kraju, prostoru budućeg odreda »Zvijezda« ili na Majevici, gdje su još uvijek ustaničke jedinice bile na nivou četa i vodova.

Da bi se dobila sveukupna predstava razvitka ustanka u istočnoj i centralnoj Bosni, poslije Septembarskog savjetovanja i da bi se vidjelo kako su primjenjivana uputstva o stvaranju odreda i njihovom ustrojstvu, neophodno je prethodno pogledati kako je taj razvitak tekao u pojedinim regionima.

U duhu zaključaka savjetovanja u Stolicama, formirano je na prostoru istočne i centralne Bosne, do kraja 1941. godine, šest NOP odreda, i to: Romanijski, Kalinovički, Semizovački »Zvijezda«, Birčanski, Ozrenski i Majevički.

Ustanak na Romaniji bio je tokom avgusta i septembra mjeseca u stalnom usponu i Romanijski partizanski bataljon imao je, krajem septembra, oko 1.250 boraca. Ove okolnosti, kao i dolazak Slobodana Principa na Romaniju, poslije Septembarskog savjetovanja, uveliko su doprinijeli da je Romanijski partizanski bataljon počeo da se reorganizuje i pretvara u odred još početkom oktobra mjeseca.

Iako se u arhivskoj građi nije sačuvao tekst naredbe kojom je Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine naredio Štabu sarajevske oblasti da pristupi formiranju narodnooslobodilačkog partizanskog odreda »Romanija«, pouzdano se zna da je formiranje toga odreda uslijedilo 5. oktobra 1941. godine. O tome nedvojbeno govori naređenje komandanta Romanijskog bataljona⁶⁾, upućeno komandiru Romanijske čete, u kome se kaže od kojih će se jedinica i na koji način formirati Narodnooslobodilački partizanski odred »Romanija«.⁷⁾

S obzirom na to da nije sačuvana originalna zapovijest Štaba sarajevske oblasti kojom je naređeno formiranje NOP odreda »Romanija«, teško je precizno utvrditi kako je izgledao komandni sastav Štaba odreda. Zna se da je na čelo novoformiranog odreda od 5. oktobra došao Slaviša Vajser —

⁵⁾ »Naša zastava u Bosni i Hercegovini biće: za srpske krajeve srpska, a za hrvatske — hrvatska, sa petokrakom — crvenom zvijezdom u sredini zastave preko sve tri boje. Na šubari se nosi petokraka zvijezda, a ispod nje srpska, odnosno hrvatska trobojka.«
Zb. NOR-a, t—IV/1, 106.

⁶⁾ Zb. NOR-a, t—IV/2, 60.

⁷⁾ S obzirom na to da se NO odred »Romanija« u praksi više zvao Romanijski odred i mi ćemo se služiti tim nazivom.

Čiča, da je politički komesar bio Pavle Goranin — Ilija, i da je zamjenik ili pomoćnik komandanta odreda bio Mika Fliker⁸⁾, ali ko su bili ostali članovi, manje je poznato.

Iz sačuvane Naredbe br. 1 Štaba partizanskog odreda »Romanija« od 8. oktobra 1941. godine, vidi se da je za komandanta Mokranjskog bataljona postavljen Oskar Danon-Jovo, a za političkog komesara Đuro Špoljarić; za komandanta Romanijskog bataljona postavljen je Midhat Haćam, a za političkog komesara Milenko Verkić i za komandanta Rogatičkog bataljona postavljen je Nikola Prodanović, a za političkog komesara Zlatko Trpković⁹⁾. Istim naređenjem data je inicijativa novopostavljenim političkim komesarima bataljona da predlože Štabu odreda ljude za koje smatraju da bi mogli uspješno obavljati dužnosti političkih komesara četa. Radi organizacije što čvršće odbrane slobodne teritorije, naređenjem je predviđeno stvaranje tzv. frontova. Tako se u tekstu kaže da je za komandanta Romanijskog fronta bio postavljen Midhat Haćam pod čijom se komandom nalaze sve jedinice koje se u datom trenutku bore na tom prostoru. Nikola Prodanović, komandant Rogatičkog bataljona bio je ujedno komandant tzv. rogatičkog fronta i imao je iste kompetencije kao i Midhat Haćam. Mokranjskom bataljonu stavljeno je u zadatak da štiti desni bok tzv. romanijskog fronta¹⁰⁾.

U naredbi Štaba odreda »Romanija«, od 8. oktobra, ništa se ne govori o Pračanskoj četi, iako se pouzdano zna da je ona formirana u procesu nastanka ostalih romanijskih četa i da je, prije formiranja odreda, bila pod komandom Štaba romanijskog bataljona. Sve su indicije da je ova četa na čelu sa Tomom Manjkalovićem, u vrijeme formiranja tzv. bosanskih brigada, bila izdvojena iz sastava Romanijskog bataljona i uključena, zajedno sa ostalim partizanskim jedinicama na Jahorini i oko Kalinovika, u tzv. Bosansko-hercegovačku brigadu. Poslije odbacivanja ideja da se ustaničke jedinice u Bosni i Hercegovini reorganizuju u brigadnoj formaciji i formiranja Kalinovačkog NOP odreda, četa je i dalje ostala u njegovom sastavu, ali je, u drugoj polovini oktobra, prerasla u Pračanski bataljon, koji je u vojnom i političkom pogledu odigrao značajnu ulogu, jer se uklapao u akcije dva partizanska odreda i kontrolisao, po neprijatelja izuzetno važan dio teritorije¹¹⁾.

Veliki značaj za potpuniju i jasniju reorganizaciju partizanskih jedinica na Romaniji imalo je već pomenuto Uputstvo Glavnog štaba NOP odreda za BiH. Iako ono ovdje nije iniciralo reorganizaciju, jer je ona već ranije započela, sadržaj Uputstva je doprinio da se proces reorganizacije ubrza i dosljednije sprovede.

Uskoro poslije izdavanja Uputstva od 19. oktobra, Glavni štab NOP odreda za BiH izradio je i dostavio Romanijskom partizanskom odredu tekst partizanske zakletve i uputstvo o načinu njenog polaganja.¹²⁾

Formiranje Romanijskog NOP odreda, traženje i primjenjivanje najpogodnijih organizacionih rješenja, odvijalo se uporedo sa svakodnevnom

⁸⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje AVJJ), Fond NOP, 10/7, k-1998

⁹⁾ Zb. NOR-a, t. IV/2, 60.

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ Isto, 90

¹²⁾ Isto, 89.

aktivnošću jedinica ovog Odreda na brojna neprijateljska uporišta. Tako su dijelovi Romanijskog bataljona vodili 26. septembra vrlo oštre borbe na Crvenim Stijenama sa nekoliko domobranskih satnija¹³). Početkom oktobra, neprijatelj je ulagao velike napore da uspostavi saobraćaj na pruži Sarajevo—Višegrad, kao i čvršću vezu sa svojim garnizonima duž pruge i u Mokrom, Rogatici i Višegradu. Romanijski partizani su, pak, nastojali, i u dobroj mjeri uspijevali, da osujete te namjere okupatora. Svakodnevni napadi romanijskih partizana iscrpljivali su neprijateljske posadne snage i sve više slabili ustaško-domobranski sistem odbrane. Da bi, bar donekle, popravilo postojeće stanje i koliko-toliko paralisalo snage NOP-a, koje su se početkom oktobra bile orijentisale prema Mokrom, zapovjedništvo Bosanske divizije preduzelo je 2. oktobra, zajedno s njemačkim motorizovanim snagama, širu akciju protiv romanijskih partizana. Osim deblokiranja svoga garnizona u Mokrom i spaljivanja nekoliko sela,¹⁴) ove združene njemačko-domobranske snage nisu postigle druge, veće uspjehe. Čim su se povratile u Sarajevo, romanijski partizani ponovo su ugrozili posadni garnizon u Mokrom. Slična situacija se događala i u drugim opkoljenim garnizonima. Četvrtog oktobra romanijski partizani su zapalili stražaru između Stambolčića i Sjetline i na više mjesta oštetili željezničku prugu¹⁵). Šestog oktobra bila je ponovo, na nekoliko mjesta, porušena željeznička pruga između Stambolčića i Ivančice. Tom prilikom oštećen je neprijateljski oklopni voz. Devetog oktobra na putu Sarajevo — Mokro napadnuta je ustaško domobranska komora koja je nosila municiju i hranu svom garnizonu u Mokrom.¹⁶) Dvanaestog oktobra Bjelogorička četa Mokranjskog bataljona izvršila je vrlo uspješan napad na ustaško domobransko uporište Kosa u blizini Mokrog. Četiri dana kasnije ista četa je likvidirala neprijateljsku posadu na brdu Glog koja je bila udaljena svega pet kilometara od Sarajeva¹⁷).

Svakodnevna aktivnost romanijskih ustanika, kao i mnogobrojne molbe ugroženih ustaško-domobranskih garnizona da im se šalju nova pojačanja, dovodile su u težak položaj komadanta Bosanske domobranske divizije. Ne mogavši da vlastitim snagama riješi postojeće probleme, on se obraća Ministarstvu hrvatskog domobranstva. U izvještaju glavara Glavnog stožera, general-poručnika Vladimira Lakse, za područje na kome je djelovao Romanijski partizanski odred, zapisano je 13. oktobra sljedeće: »Kritična je situacija kod Rogatice, Goražda, Prače a naročito Višegrada. Brzoglasne veze između Sarajeva i Višegrada prekinute su. Posade kao i građanstvo ovih mjesta nemaju više hrane, a borbe bez prestanka traju, snabdijevanje zračnim putem usljed lošeg vremena (snijega) sada je nemoguće. Snage upućene iz Stambolčića na istok radi uspostavljanja veze sa ovim posadama usljed jake nadmoćnosti četnika nisu se uspjele probiti. Za olakšanje situacije zapovijedeno je zapovjedniku tog divizijskog područja da upotrijebi raspoložive snage sarajevske posade, našto javlja da su mu sve snage vezane«.¹⁸)

¹³) AVII, Memoarska građa (dalje MG) 10/7, k. 1998, str. 26.

¹⁴) Spaljena sela Brezovice i Njemanjica, AVII, MG, 10/7, k. 1998, str. 27.

¹⁵) Isto, 28.

¹⁶) Abdulah Sarajlić, *Ustanak na Romoniji i razvitak Romanijskog partizanskog odreda 1941, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1951, 155.

¹⁷) AVII, MG, 10/7, k. 1998, str. 29.

¹⁸) AVII, MG, 10/7, k. 1998, str. 29; A. Sarajlić, isto 155.

Glavni objekat napada Romanijskog partizanskog odreda, sredinom oktobra, postao je ustaško-domobranski garnizon u Rogatici. Inicijativu za oslobođenje ovoga mjesta i uništenje neprijateljskog garnizona u njemu dao je Glavni štab NOP odreda Bosne i Hercegovine na osnovu realne procjene snaga Romanijskog odreda. Borbe za Rogaticu otpočele su između 10—12 oktobra i uklapale su se u šire planove kojim se težilo da se oslobođenjem Rogatice, Višegrada, Zvornika, Olova i Kladnja, čvršće poveže oslobođena teritorija istočne Bosne. U napadu na Rogaticu učestvovalo je 12 četa Romanijskog partizanskog odreda¹⁹⁾ i jedan broj četnika majora Boška Todorovića (bataljon Radivoja Kosorića). Snage za napad bile su podijeljene u dva sektora: zapadnim sektorom komandovao je Naum Zafirovski, a istočnim Nikola Prodanović. Pored njih, u napadu su učestvovali i gotovo svi članovi Romanijskog partizanskog odreda i neki članovi Glavnog štaba BiH.²⁰⁾ Pošto su jedinice Romanijskog odreda, za nekoliko dana, očistile okolna sela od ustaške milicije i ovladale svim spoljnim uporištima, preduzele su 13. oktobra direktan napad na Rogaticu. Neprijateljski garnizon u Rogatici, u to vrijeme, sačinjavala je 2. bojna Vojne krajine ojačana sa 700—800 pripadnika ustaške milicije, oružnika i finauca²¹⁾. Značajno je istaći da se u svim memoarskim sjećanjima učesnika koji govore o napadu na Rogaticu ističe kako su borbe za ovo mjesto bile veoma teške.

Četrnaestog oktobra, kada je Rogatica bila potpuno blokirana, upućen je zajednički partizansko-četnički proglas opkoljenom garnizonu i narodu Rogatice od kojih je traženo da predaju grad. Ali, kako nije dobiven potvrđen odgovor, borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom. Uoči 16. oktobra partizanska komanda je ponovo uputila apel građanima Rogatice u kome je tražila da istjeraju tuđe plaćenike iz svoga grada²²⁾. Pošto odgovora nije bilo, u toku noći izvršen je jedan od najžešćih napada, ali i poslije toga, uspjeh nije postignut. Borcima je osobito bilo teško što nisu znali kako da se obračunaju sa neprijateljem koji se branio iz zidanih kuća i utvrđenih položaja. Od teškog naoružanja oni su tada imali samo jedan neispravan top i dva minobacača. Uz to neprijateljske snage iz Sarajeva, gotovo svakodnevno, napadale su isturene dijelove Romanijskog odreda u namjeri da prođu u Rogaticu. Naročito su vođene žestoke borbe između 16—19. oktobra sa onim neprijateljskim jedinicama koje su nadirale preko Pala, Šipa i Prače ka slobodnoj teritoriji Romanijskog odreda.²³⁾ Najjače snage prema slobodnoj teritoriji ovog odreda uputilo je zapovjedništvo Bosanskog divizijskog područja 22. oktobra sa ciljem da očiste teren između Pala, Mokrog, Rogatice, Goražda i da omoguće uspostavljanje željezničkog i drumskog saobraćaja na

¹⁹⁾ Romanijska, Prva i Druga glasinačka, Gučevska, Sočićka, Lačevinska, Mesička, Seljanska, Sječečka, Kopitska, Plječevička i Devtačka. AVII, MG, 5.57/4, k. 1997.

²⁰⁾ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I, 427.

²¹⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Vojnoistorijski institut Beograd, 1963, 145.

²²⁾ U apelu se ističe:

„... Građani Rogatice, osvijestite se, istjerajte tuđe plaćenike i bandite iz svoga grada. Zar nijeste još vidjeli da se samo preko vaših leđa i vaše krvi koriste treći? Zapamtite da je naša borba neodoljiva, da Narodnooslobodilačku vojsku partizana niko još nije pobijedio i da je sa nama sve pravedno i pošteno na cijeloj zemaljskoj kugli...“.

²³⁾ U tim borbama dijelovi Romanijskog odreda nanijeli su velike gubitke ustaško-domobranskim snagama, ali su izgubili i dosta svojih boraca. A. Sarajlić, isto, 157.

tim relacijama.²⁴⁾ Međutim, zahvaljujući žilavoj odbrani dijelova Romanijskog odreda i pristizanju novih rezervi, nakon pada Rogatice, ovaj manevar združenih ustaško-domobranskih jedinica nije dao željene rezultate.

Konačni preokret u borbi za Rogaticu uslijedio je između 23/24. oktobra kada su ustanici, po uputstvima koja su stigla iz Užica, za osvajanje utvrđenih mjesta upotrijebili benzinske flaše kao neku vrstu bacača plamena. Prema memoarskim sjećanjima učesnika, ustaško-domobranski garnizon u Rogatici izgubio je u višednevnim borbama oko 200 vojnika, oko 500 bilo je ranjenih, a Romanijski partizanski odred imao je 40 poginulih²⁵⁾ i 120 ranjenih. Pri oslobođenju Rogatice zaplijenjeno je oko 1.000 pušaka, 10 mitraljeza, 1 teški minobacač i znatne količine drugog ratnog materijala, novca i prehrambenih artikala.²⁶⁾

Nakon oslobođenja, u Rogatici je formirana partizanska komanda mjesta na čelu sa Milošem Škorićem. Uporedo sa ovom, formirana je i četnička komanda mjesta kojom je rukovodio Mića Stanar.²⁷⁾

Po oslobođenju Rogatice, glavne snage Romanijskog odreda bile su usmjerene u pravcu Višegrada i Sarajeva. Nadiranje Romanijskog odreda prema ovim mjestima bilo je u duhu naređenja Vrhovnog štaba. U želji da što prije poveže slobodnu teritoriju u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini sa slobodnom teritorijom u Srbiji, Vrhovni štab, je posredstvom Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, naredio Romanijskom partizanskom odreda da sva glavna dještva okrene prema jugozapadu ka Sarajevu i Višegradu.²⁸⁾ S tim u vezi, a i u vezi s namjerom da svoju teritoriju što više proširi, Romanijski odred je sam i u zajednici s Kalinovičkim odredom, tokom novembra i decembra mjeseca, ulagao maksimalne napore kako bi likvidirao sva neprijateljska uporišta na liniji Sarajevo—Mokro—Pale—Prača—Mesići—Višegrad. S druge strane, pošto su, tokom oktobra, propali svi pokušaji ustaško-domobranske komande u Sarajevu da se obračuna sa romanijskim partizanima i da spasi svoj garnizon u Rogatici, tokom narednih mjeseci ona se orijentisala na stvaranje čvrstog sistema odbrane u svim mjestima gdje su još bili njeni garnizoni. U vezi s tim posebno veliki značaj su dobili Mokro (na putu Sarajevo—Sokolac), Pale, Stambolčić, Prača i nekoliko drugih mjesta na pruzi Sarajevo—Višegrad. Isto tako, preduzete su energične mjere da se pojačaju i dobro utvrde sva ustaško-domobranska uporišta u spoljnoj odbrani Sarajeva.²⁹⁾

Prvu veću oružanu borbu, poslije oslobođenja Rogatice, vodile su jedinice Romanijskog odreda sa ustaško-domobranskim snagama (dijelovi IX

²⁴⁾ Te snage su se sastojale od grupe pukovnika Zeyka (dijelovi 13. pješačke pukovnije, kombinovana bojna 7. pješačke pukovnije, jedna satnija 2. bojne 1. pješačke pukovnije, jedna baterija haubica i jedno odjeljenje brdskih topova), grupe pukovnika Šimica (dvije bojne 9. pješačke pukovnije i jedan vod brdskih topova) i grupe »Gregorić« (4. bojna Vojne krajine) A. Sarajlić, isto, 157.

²⁵⁾ Među poginulim partizanima bili su: Milenko Vitomir, komandir Prve romanijske čete, Zivko Čerković, Milovan Ećimović, Veljko Živković, Obrad Planinčić, Rajko Marić, Milan Marić, Mašan Kovačević, Rajko Kosorić, Đorđo Bašović, Rade Batinić, Nikola Karadžić, Rade Đurović, Vojin Đurović, Todor Jolović, Periša Delić, Veso Bakmaz, Veso Ceranić, Branko Dobrilović. A VII, MG, 5—57/4, k. 1997, str. 44—45.

²⁶⁾ A VII, MG, 10/7, k. 1998, str. 31; A. Sarajlić, isto, 158.

²⁷⁾ A VII, MG, 5—57/4, k. 1997.

²⁸⁾ A VII, MG, 4—6/7, k. 1998, str. 5.

²⁹⁾ A. Sarajlić, isto, 158—159.

i XIII pješadijske pukovnije) od 26. do 30. oktobra na Prutinama, Gračanici, Dobroj Vodi i Kosmaju.³⁰⁾ Snage Romanijskog odreda na čelu sa Nikolom Prodanovičem, koje su bile upućene prema Višegradu, uspjele su da za nekoliko dana zauzmu D. i G. Lijesku i da pod vatru stave most u Višegradu. I baš u vrijeme kada je sa bosanske strane bio pripremljen, napad na Višegrad u Srbiji je otpočela njemačka ofanziva, tako da jedinice srpskih partizana nisu mogle da se jače koncentrišu od Užica prema Višegradu.³¹⁾

Dvedeset devetog oktobra uspjeli su dijelovi Romanijskog odreda osloboditi Knežinu, koja se nalazi Sjeverozapadno od Sokoca i proširiti svoju teritoriju sve do Olova.

Veliku aktivnost prema Sarajevu naročito je pokazivao Mokranjski bataljon Romanijskog partizanskog odreda. Brojni hrabri ljudi iz četa ovoga bataljona ličili su na prave uskoke. Ne mogavši da osvoje dobro utvrđeni ustaško-domobranski garnizon u Mokrom, oni su ga zaobišli i izvodili akcije u neposrednom predgrađu Sarajeva. Tako su 7. novembra zauzeli neprijateljske položaje u reonu Han Bulog (oko 5 kilometara istočno od Sarajeva). 10. novembra napali su Ljubogoštu (oko 10 kilometara istočno od Sarajeva) i doveli u pitanje snabdijevanje ustaško-domobranskih garnizona u Mokrom i Palama. Tek 18. novembra združenim njemačko-ustaškim snagama pošlo je za rukom da ovo uporište povrate.³²⁾

Najžešće borbe, tokom novembra i decembra mjeseca, vodio je Romanijski partizanski odred na liniji Pale—Prača—Mesići sa ciljem da očisti ovu teritoriju. Prvi direktan napad na Pale i Kalovita brda preduzet je 11. decembra, pod rukovodstvom komandanta odreda Slaviše Vajnera-Čiče. Prije napada uspostavljen je i izvjestan kontakt sa nekim domobranskim oficirima na Palama sa ciljem da oni olakšaju zauzimanje uporišta, ali su tu vezu Nijemci otkrili i sve na vrijeme spriječili. U napadu, koji nije uspio, zarobljeno je 15 partizana koji su zajedno sa 3 domobranska oficira odmah strijeljani.³³⁾

Četnaestog decembra napadnuto je ustaško-domobransko uporište Bistrica, a dva dana kasnije ponovo Pale. Međutim, i ovi, ponovljeni napadi, nisu uspjeli, jer je odbrana pružala jak otpor.

Najznačajnija uspjela akcija dijelova Romanijskog odreda (Knežinska, Bjelogorička i Crepoljska četa) i odreda »Zvijezda« (Nišički, Crnovrški bataljon i Vlahinjska četa) izvedena je 17. decembra 1941. godine kojom pri likom je razbijena ustaško-domobranska posada u Olovu.³⁴⁾

³⁰⁾ U toj borbi zarobljeno je 117 neprijateljskih vojnika i 10 oficira i zaplijenjeno 2 topa, bacač, 150 pušaka, više mitraljeza i druge vojne opreme. Dijelovi Romanijskog odreda imali su 9 mrtvih i 13 ranjenih.
A VII, MG, 8-3/4, k-1998, str. 3.

³¹⁾ A VII, MG, 4-6/7, k-1998.

³²⁾ Da bi deblokirala svoje garnizone u Mokrom i Palama, komanda III domobranskog zbora preduzela je 18. novembra jednu veću akciju istočno od Sarajeva u kojoj su učestvovali 4 bojne, baterija haubica i 4 tenka.
A. Sarajlić, isto, 165; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, 146.

³³⁾ A VII, MG, 8-6/4, k. 1998.

³⁴⁾ Posadu u Olovu sačinjavali su domaća ustaška milicija, 4. satnija Sarajevske doknadne bojne i 17. satnija 6. pješake pukovnije.
Isto, 166.

Oslobođenjem Olova Romanijski odred je došao u neposredni kontakt sa odredom »Zvijezda«. Njegove snage, tokom decembra, narasle su na 8 bataljona, nekoliko desetina četa i brojale su oko 3.000 ljudi. To je, svakako, krajem 1941. godine, bio jedan od najvećih partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini.³⁵⁾

Kalinovački NOP odred dobio je svoj naziv po mjestu Kalinovik u čijoj blizini je i nastao. Jedno vrijeme ovaj Odred se zvao i Kalinovačko-jahorinski, jer su njegove jedinice kontrolisale i jahorinsko područje, ali je kasnije preovladao naziv Kalinovički odred.

Osnovni borački sastav ovoga Odreda sačinjavali su seljaci iz okoline Jahorine, Trnova, Kalinovika, Presjanice i drugih mjesta. Rukovodeći kadar Odreda popunjavan je pretežno ljudima koje su slali na ovo područje partijska organizacija iz Sarajeva i Štab romanijskog partizanskog odreda.

Podaci o nastanku Kalinovačkog odreda veoma su oskudni. Njegova arhiva nije sačuvana. Ostalo je samo nekoliko telegrafskih izvještaja o borbеним akcijama i oni su većinom objavljeni u zbornicima dokumenata. Sva nastojanja da se nedostatak primarne arhivske građe, nadoknadi memoarskim sjećanjima, nisu dala zadovoljavajuće rezultate. Sjećanja Ramiza Slađića, Pere Kosorića, Slobodana Kezunovića i nekih drugih pripadnika Odreda, predstavljaju korisne priloge, ali su nedovoljna da bi se mogla steći cjelovita slika o nastanku, razvitku i djelovanju ovoga Odreda. U ustaškomodobranskoj arhivi, kao i u dokumentima iz provenijencije italijanskih jedinica, takođe nema mnogo podataka o ovom Odredu.

Nedostatak arhivske i druge građe ostavio je svoj pečat i na istoriografsku literaturu. U svim radovima u kojima je predmet proučavanja NOR i revolucija u Bosni i Hercegovini, odnosno u kojima se govori o nastanku i razvitku pojedinih odreda, glavna pažnja se obraća na one odrede za koje se smatra da su dostigli najviši domet, dok se u Kalinovačkom NOP odredu govori oskudno.

Prema sjećanju Slobodana Kezunovića, formiranje Kalinovačkog partizanskog odreda uslijedilo je nakon oslobođenja Trnova 31. oktobra. Autor navodi kako su tom prilikom Trebevička, Kijevska, Trnovska i Zagorska četa preimenovane u bataljone i istovremeno je formiran Štab odreda u sastavu: Rade Hamović komandant, Boriša Kovačević, politički komesar, Petar Kosorić, zamjenik komandanta i Vojo Đokić, načelnik Štaba³⁶⁾.

Međutim, iz jednog naređenja Štaba kalinovačkog odreda od 13. oktobra — komandiru Jahorinske čete, vidi se da je pomenuti odred još tada postojao i da mu je komandant bio Rade Hamović. Da li je Kalinovački partizanski odred nastao 13. oktobra, ili nešto kasnije, danas je teško utvrditi. Zna se jedino da je još krajem avgusta Svetozar Vukmanović obavijestio Štab sarajevske oblasti kako će se na području Trebevičkog bataljona formirati Bosanskohercegovačka brigada. U rukovodstvo te brigade naimenovani su Rade Hamović i Boriša Kovačević. Oni su, do 6. septembra, izradili Uput-

³⁵⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, str. 145.

³⁶⁾ Slobodan Kezunović, *Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik, V. Vojno delo, Beograd 1964, 319.

stvo o reorganizaciji postojećih jedinica i odredili u kakvom sastavu treba formirati čete i bataljone buduće brigade. Da li se na osnovu ovoga Uputstva vršila reorganizacija postojećih jedinica na području Jahorine i Kalinovika, nismo mogli utvrditi. Štab bosanskohercegovačke brigade izdao je još jedno naređenje 6. oktobra, a zatim se njegov naziv više ne pominje. Kada je ideja o stvaranju bosansko-hercegovačke brigade, nakon Septembarskog savjetovanja, bila napuštena, Rade Hamović i Boriša Kovačević dobili su zadatak da formiraju Kalinovački partizanski odred i da njime rukovode. S obzirom na to da su pomenuti rukovodioci stigli u okolinu Kalinovika baš u vrijeme (početak oktobra) kada ustaničke snage nisu bile još uvijek oporavljene od neuspjelog napada na Kalinovik, oni nisu mogli odmah pristupiti formiranju odreda. Tek poslije nekoliko dana, kada je Štabu odreda uspjelo da uspostavi vezu sa svim ustaničkim dijelovima na širokom prostoru Jahorine, Trnova i Kalinovika i da ih ojača i čvršće poveže, stvoreni su preduslovi za formiranje odreda. Gledano vremenski, formiranje Kalinovačkog odreda podudara se sa krajem mjeseca oktobra.

Proces formiranja Kalinovačkog partizanskog odreda tekao je uporedo sa izvođenjem vojnih akcija i njegovom svakodnevnom aktivnošću na komunikaciji Sarajevo—Kalinovik—Foča. Ovu komunikaciju su ustaško-domobranske snage uporno branile, jer im je to bila jedina linija za snabdjevanje garnizona u Foči, Goraždu i Višegradu. Dvadeset trećeg oktobra dvije čete (Trebevička i Kijevska) ovoga Odreda u Grapskim šumama — kod sela Klanac napali su neprijateljsku kolonu koja je brojala 376 domobrana. Tom prilikom poginulo je preko 50 domobrana, a više desetina je zarobljeno³⁷⁾.

Samo nekoliko dana kasnije (31. oktobra) jedinice Kalinovačkog NOP odreda izvršile su koncentričan napad na ustaško-domobranski garnizon u Trnovu i uspjele da ga razbiju.³⁸⁾

Oslobođenjem Trnova i orijentisanjem dijelova Kalinovačkog i Romanijskog odreda prema Foči, Goraždu i Višegradu, kao i presijecanjem glavnih komunikacija između Sarajeva i tih mjesta, bili su stvoreni neophodni preduslovi za oslobođenje gornjeg toka doline rijeke Drine i povezivanje slobodne teritorije istočne Bosne, Srbije i Crne Gore. Postizanje krajnjeg cilja u ovom pravcu osujetili su četnici majora Boška Todorovića koji su se tokom novembra i decembra mjeseca takođe koncentrisali na ovom prostoru i povezali sa italijanskim vojnim komandama u Višegradu i Foči. Na području Kalinovačkog partizanskog odreda naročito je bila aktivna četnička grupa poručnika Slavka Zagorca koja u propagandi i borbi protiv NOP-a nije birala sredstva.³⁹⁾ Veću vojničku i političku aktivnost ovoga Odreda sprečavali su i Italijani reokupacijom tzv. druge i treće zone, kao i odredi Milana Nedića koji su povremeno prelazili u istočnu Bosnu. Pa i pored nepovoljnih uslova za razvitak, Kalinovački NOP odred imao je krajem 1941. godine oko 1000 boraca, razvrstanih u šest bataljona, odnosno četrnaest četa. Ove jedinice su oslobodile i stavile pod svoju kontrolu veliki dio teritorije sarajevskog, fočanskog i djelimično rogatičkog sreza.

³⁷⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, 1941—1945*, 140; S. Kezunović, isto, 318.

³⁸⁾ *Zb. NOR-a*, t. IV/2, 385; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, 140; S. Kezunović, isto, 318.

³⁹⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo (dalje: AJRPS), fond CK KPJ BiH (Kongresni materijali) br. 4028/48.

Tokom januara 1942. godine dijelovi ovoga odreda vodili su veoma oštre borbe sa ustaško-domobranskim i italijanskim snagama kod sela Vojkovića i na širokom prostoru Treskavice i planine Jahorine. Krajem januara, kada su jedinice Kalinovačkog odreda bile prilično zamorene — usljed višednevnih borbi, u ovaj kraj stigao je Vrhovni štab sa dijelovima I proleterske brigade i stanje se ponovo popravilo u korist Odreda. U periodu februar — april, Kalinovački partizanski odred, usljed prisustva glavnine snaga NOP-a sa centrom u Foči, bio je u stalnom usponu. Na osnovu uputstva viših rukovodstava, u Odredu je 1. marta formiran Prvi udarni bataljon »Ranko Divljanin« — jačine četiri čete. Polovinom marta Trebevički bataljon Kalinovačkog odreda bio je toliko brojan da su od njega formirana dva bataljona.

U prvoj polovini 1942. godine jedinice Kalinovačkog NOP odreda izvodile su, uglavnom, svoje akcije u sklopu širih planova Vrhovnog štaba. Tokom aprila one su, zajedno sa crnogorskim, hercegovačkim i srpskim partizanima, učestvovala u oslobođenju Borča, čišćenju neprijateljskih uporišta u dolini rijeke Neretve i drugim borbama.⁴⁰⁾

Dugotrajne iscrpljujuće borbe, vođene izvan ranije zone dještva ovoga Odreda, po pravilu su zamarale borce i negativno se odražavale na njihov moral. Usljed pojačane četničke propagande i jakih borbi sa italijanskom divizijom Tayirinense, vođenih na Pandurici, Rogoju i drugim mjestima, u Odredu se pojavilo osipanje boraca i velika unutrašnja kriza. Tokom maja, u Kalinovačkom odredu je ostalo svega oko 50 boraca, a sve drugo se pasiviziralo ili prešlo u četničke redove.

Cjelokupni raniji razvitak ustanka na prostoru Sarajevo — Kiseljak — Visoko — Breza — Semizovac — podnožje planine Ozrena — Vogošća — Sarajevo, predstavljao je preduslov za formiranje NOP odreda »Zvijezda«. Odred je dobio naziv prema istoimenoj planini, iako je poznato da su njegov nastanak, a naročito aktivnost, vezani za mnogo veću teritoriju. Osnovnu boračku masu za formiranje ovoga odreda dala su okolna srpska sela, a rukovodeći kadar organizacije KPJ iz susjednih industrijskih centara. Dobar broj komandnog kadra, naročito desetara, vodnika, komandira četa pa i bataljona, izrastao je iz boračke sredine u procesu oružane borbe.⁴¹⁾

Precizan datum formiranja NOP odreda »Zvijezda« nije lako utvrditi. Ovo tim prije što većina odredske arhive iz 1941. godine nije sačuvana, a sjećanja učesnika su u dobroj mjeri oprečna. Prema Čolakoviću, koji je u Zapisima ukratko izložio podatke o formiranju svih šest NOP odreda u istočnoj Bosni, proizilazi da se na prostoru sjeverozapadno od Sarajeva javila potreba za formiranjem posebnog odreda još sredinom avgusta.⁴²⁾

U sjećanju grupe učesnika — rukovodilaca koji su neposredno radili na formiranju i unutrašnjoj vojno-političkoj izgradnji odreda »Zvijezda«, iznesenom 1951. godine, kaže se da je istoimeni odred formiran polovinom

⁴⁰⁾ *Vojna enciklopedija*, knj. IV, Beograd 1961, 324.

⁴¹⁾ Zb. NOR-a, t. IV/1, 389. — Izvještaj Hasana Brkića — Štabu sarajevske oblasti od 19. septembra 1941.

⁴²⁾ Čolaković, isto, 477.

septembra. Prema ovom sjećanju, Štab odreda su tada sačinjavali: Ervin Salcberger-Stanko, komandant, i Hasan Brkić, politički komesar. Odred je u svom sastavu imao oko 350 boraca razvrstanih u četiri čete.⁴³⁾

Međutim, iz izvještaja Hasana Brkića od 19. septembra 1941. godine vidi se da ustaničke snage budućeg odreda »Zvijezda« nisu tada još uvijek djelovale u pravoj odredskoj formaciji.⁴⁴⁾

Brojna neprijateljska uporišta, kao i neke subjektivne slabosti rukovodstva ustanka, omeli su u ovom kraju koncentraciju ustaničkih snaga oko jednog središta. Razdvajanjem prvobitnog ustaničkog jezgra na nekoliko grupa, koje su kasnije prerasle u posebne čete i bataljone (Semizovačku, Igmansku, Visočku, Varešku i dr.) i bile međusobno udaljene, rukovodstvo ustanka sjeverozapadno od Sarajeva nije imalo mogućnosti da još od početka ostvaruje sve teorijske zamisli reorganizacije partizanskih jedinica. Igmanska četa vezala je svoju aktivnost za podnožje planine Igman. Semizovačka za okolinu Semizovca, Visočka za visočke šume itd. Dakle, ono što posebno karakteriše razvitak ustanka sjeverozapadno od Sarajeva, jeste njegov široki manevarski prostor koji je, u organizacionom pogledu, bilo vrlo teško povezati i stopiti u jedinstvenu ustaničku cjelinu. Usljed mnogobrojnih lokalnih specifičnosti, ustanak sjeverozapadno od Sarajeva dobio je poseban tok i ne može se tretirati identično sa razvitkom ustanka na Romaniji ili susjednom Birču. Osnovna razlika sastoji se u tome što je u ovom kraju prvobitno ustaničko središte — gornji tok rijeke Bosne — dobro kontrolisano od strane okupatora i što su se vremenom morali javiti novi ustanički centri. Njihov razvitak nije toliko zavisio od zajedničke komande koliko od sposobnosti lokalnog vojnog i političkog rukovodstva da kroz akcije i ideološko-političku aktivnost mobilise nove ustaničke snage. Stavljanje ustaničkih snaga sjeverozapadno od Sarajeva pod jedinstvenu komandu — Štab odreda »Zvijezda«, — teklo je sporo, jer je bilo povezano sa nizom teškoća.

NOP odred »Zvijezda«, u smislu Septembarskog savjetovanja, formiran je krajem oktobra ili početkom novembra. Prvi komandant ovog odreda bio je Ervin Salcberger-Stanko, ali ga je uskoro zamijenio Oskar Danon. Međutim, i Oskar Danon nije dugo ostao na ovom mjestu, već je ubrzo preuzeo dužnost načelnika Štaba, a komandant je postao Milorad Novosel. Stalni politički komesar Odreda bio je Hasan Brkić⁴⁵⁾.

U vrijeme reorganizacije i formiranja NOP odreda »Zvijezda«, pod oružjem je bilo, ne računajući Semizovačku četvu, oko 400 boraca, razvrstanih u četiri čete, i to: Crnovršku (komandir Vojo Ljujić, politički komesar Mirko Davidović), Semizovačku (komandir Milan Rodić, politički komesar Anđelko

⁴³⁾ A. VII, MG, br. reg. 1—2, k-1997. *Zajedničko sjećanje Nisima Albaharija, Hasana Brkića, Vase Radića, Milorada Đokića i Vojina Vukovića.*

⁴⁴⁾ Prema tom izvještaju, ustaničke snage sjeverozapadno od Sarajeva imale su: Štab bataljona (u sastavu: Milan Celvić, komandant, Manojlo Popić, politički komesar i Joso Radić, intendant), Vogošćansku četvu (koja je upravo u to vrijeme vršila širu mobilizaciju ljudstva i već imala u svom sastavu oko 90 boraca) Igmansku četvu (oko 36 boraca) Semizovačku četvu (nepoznat broj boraca) Visočki odred (bio tek u fazi formiranja) i Odred u Vojkovićima. Zb. NOR-1, IV/1, 96, 105, 268 i 389.

⁴⁵⁾ A VII NOP, MG, br. reg. 1—2, k-1997; A. Sarajlić, *Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, 61.

Tvrtković), Visočku (komandir Milorad Balorda, politički komesar Janko Balorda), i Varešku (komandir Milorad Novosel i politički komesar Joso Radić.⁴⁶⁾

Intenzivan politički rad kao i svakodnevna vojnička aktivnost mnogo su doprinijeli da postojeće čete odreda »Zvijezda«, tokom novembra, prerastu u bataljonske formacije i da u širem području Odreda nikne još nekoliko novih ustaničkih jedinica.

U konačnoj formaciji Štab NOP odreda »Zvijezda« imao je tri bataljona (Crnovrški, Vareški i Nišićki) sa 13 četa.⁴⁷⁾ Osim četa koje su pripadale nekom od postojećih bataljona, u širem području Odreda djelovalo je i nekoliko samostalnih četa (Ozrenska, Skakovačka, Sarajevska), i manjih grupa koje su bile na putu da prerastu u veće jedinice. Cim se situacija oko Semizovca, Visokog, Vareša i okolnih mjesta stabilizovala, Štab odreda je preduzeo niz mjera da uz pomoć već postojećih kadrova formira nove jedinice. U otm cilju bili su, novembra mjeseca, upućeni u okolinu Zenice Omer Maslić, Mirko Davidović, Gojko Uzelac, a nešto kasnije i Manojlo Popić. Njima je pošlo za rukom da, uz pomoć već postojećih ustaničkih grupa koje su djelovale u tom kraju, formiraju Prvu zeničku partizansku četvu, a kasnije i Drugu. U januaru 1942. godine u oklini Zenice formiran je partizanski bataljon koji se sastojao od tri čete.⁴⁸⁾

Formiranje NOP odreda »Zvijezda« teklo je uporedo sa svakodnevnom borbenom aktivnošću njegovih jedinica na komunikacije i neprijateljska uporišta. Od sitnih diverzija i malih akcija u početku oružanog ustanka u ovom kraju, kada su ustaničke jedinice postale veće i iskusnije u partizanskoj borbi, postepeno se prešlo na rušenje komunikacija (osobito mostova i željezničkih propusta), zatim na likvidaciju neprijateljskih uporišta koja su ometala sjedinjavanje slobodne teritorije, a specijalnost pojedinih bataljona

⁴⁶⁾ A VII, MG, br. reg. 1—2, k-1997.

⁴⁷⁾ Komandant Crnovrškog bataljona bio je Vojo Ljujić, a politički komesar Bajić Branko — »Baja«. U sastavu bataljona djelovale su: Prva crnovrška četa (komandant Radovan Sućur, politički komesar, Kojo Todorović), Druga crnovrška četa (komandir Danilo Todorović, politički komesar Blagoje Pejanović), Stublińska četa (komandir Vojin Vuković, politički komesar Nikola Andrić), Prva nahorevska četa (komandir Rajko Mikić, politički komesar Caslav Simić), Druga nahorevska četa (komandir Krsto Perić, politički komesar Lazar Sućur) i Semizovačka četa (komandir Milan Rodić, a politički komesar Anđelko Tvrtković).

Komandant Vareškog bataljona bio je Milorad Novosel, a politički komesar Joso Radić. U sastavu ovog bataljona djelovale su: Prva vareška četa (komandir Bogdan Simanić, politički komesar Josip Hrvat) Druga vareška četa (komandir Slavko Damjanović, politički komesar Bora Packovski zamijenio ga kasnije Sveta Vujadinović iz Sarajeva, jer je S. Packovski preuzeo dužnost političkog komesara Vareškog bataljona) i Vlahijska četa (komandir Todor Gojnić, kasnije Samojlo Radić, politički komesar Momir Balorda).

Komandant Nišićkog bataljona bio je Sreto Erić, a politički komesar Kazimir Franković. U sastavu bataljona djelovali su: Prva nišićka četa (komandir Vlado Pejić) i Druga nišićka četa (komandir Krsto Bulajić, politički komesar Vlado Vuković — kasnije ga zamijenio Nedo Stojanović)
A VII, NOP, MG, br. reg. 1—2, k-1997.

⁴⁸⁾ Rukovodioci ustanka u Bosni i Hercegovini, osobito Svetozar Vukmanović, u početku su polagali velike nade u zenički kraj. Oni su još u fazi priprema ustanka tražili od partijske organizacije u Zenici da formira radničke bataljone, poruši industrijska postrojenja i da tako postane kičma ostalih ustaničkih snaga u dolini rijeke Bosne. Međutim, njihovi planovi bili su nerealni, jer radnička klasa Zenice i njena partijska organizacija nisu još mogle da sa okupatorom stupe u najošttriji vid borbe — oružanu borbu. I ono što je ovdje pokušano, bilo je na vrijeme osujećeno od strane okupatora i plaćeno velikim žrtvama. U provali koju je izvršio Franjo Ler, početkom avgusta, pohapšen je znatan broj komunista i simpatizera Partije. Samo mali broj uspio se spasiti bjekstvom i djelovao je ili u blizini Zenice ili u susjednim partizanskim odredima. Kada je pomenuta grupa, na čelu sa Omerom Maslićem, stigla u zenički kraj, tamo se povezala sa već postojećim grupama koje su predvodili Todor Butina, Ostoja Jocić i Melenta Bošnjak. Opširnije o provali u Zenici i razvitku ustanka u zeničkom kraju, vid. Rajko Kovačević i Marko Rajić, Zenička ilegalna partijska organizacija i SKOJ u 1941. i 1942. godini, Biblioteka »Zenica — juče i danas«, Zenica 1958, 67—128;

A VII, NOP, MG, br. reg. 1—2, k-1997, Camil Kazazović, Zenički partizanski odred, »Zenica juče i danas«, 10—50.

(Crnovrškog) Odreda »Zvijezda« — naročito su postali napadi na željezničke konvoje i druga transportna sredstva, — odakle se, po pravilu, sticao najveći plijen u naoružanju, hrani i vojnoj opremi. Napadi na vozove obično su preduzimali onda kada se, na osnovu podataka od ilegalnih partijskih radnika i sopstvenih obavještajnih centara, pouzdano znalo da se u njima transportuje oružje ili druga roba. Zahvaljujući ovakvoj, usko specijalizovanoj, aktivnosti jedinice Odreda »Zvijezda« nisu nikada oskudjevale u naoružanju i municiji. Tako je, na primjer, Crnovrški bataljon pomenutog Odreda imao ne samo dovoljno naoružanja za svoje potrebe nego ga je čak, dijelio drugim — susjednim jedinicama ili ilegalnim radnicima⁴⁹⁾).

O vojnim akcijama partizana NOP odreda »Zvijezda« sačuvani su prilično oskudni podaci. Arhiva Odreda iz perioda kada su njegove jedinice bile najaktivnije (oktobra, decembra 1941) u potpunosti je uništena u toku rata. Istraživačima jedino preostaje da se služe podacima iz neprijateljske provenijencije i sjećanjima preživjelih učesnika. Pa i na osnovu tih podataka vidi se da su jedinice Odreda »Zvijezda« ispoljavale veliku borbenu aktivnost i uništavale značajne potencijale okupatora.

U noći 10/11. oktobra Crnovrška četa je porušila tri mosta na pruzi Semizovac—Ivančići i razorila 800 metara pruge. Ista četa je 14. oktobra po drugi put oslobodila selo Srednje i u njemu zaplijenila velike količine životnih namirnica od čega je dobar dio Štab čete podijelio siromašnim građanima.⁵⁰⁾ Deset dana kasnije partizani Odreda »Zvijezda« zaustavili su na putu Podlugovi—Vareš putnički voz, izveli putnike i pod parom pustili kompoziciju prema Varešu. Odnos partizana prema putnicima, bez obzira na nacionalnost i pol, bio je sasvim korektan, o čemu govore i neprijateljski dokumenti⁵¹⁾).

Krajem oktobra i početkom novembra izvršeno je još nekoliko sličnih napada na neprijateljske vozove. Tako su dijelovi Crnovrškog bataljona napali 4/5. novembra lokalni putnički voz u selu Vogošća u neposrednoj blizini Sarajeva. Istom prilikom oni su popalili i porušili nekoliko mostova i željezničkih propusta.⁵²⁾

Velika aktivnost partizana NOP odreda »Zvijezda« i na drugim pravcima prisilila je njemačko-ustaške komande u Sarajevu da na semizovačko područje bace znatne vojne kontigente i da tako oslabe svoja dještva prema Romaniji i Kalinoviku. Prvih dana novembra, komanda III domobranskog zbora u Sarajevu ocijenila je da »Pobunjenici vladaju potpuno selima u prostoru: Olovo — Vareš — Breza — Visoko i sjeverno od Sarajeva«. U istom izvještaju koji je pomenuta komanda uputila Ministarstvu hrvatskog domobranstva kaže se: »Ovo vladanje prostorom desne obale rijeke Bosne nastavlja se prema sjeveru (na područje II zbora) čak do Doboja. Pobunjenici ovog prostora traže vezu sa grupama četnika koji se sa sjeverozapada (prostor istočno i jugoistočno od Banja Luke) približuju dolini rijeke Bosne«. Na

⁴⁹⁾ Prilikom formiranja Vareškog bataljona data su istom, osim pušaka, 4 mitraljeza. Prema izjavi Voje Ljujića, datoj autoru 19. 8. 1969.

⁵⁰⁾ A. VII, Fond NDH, 54/16-1, k-152; Zb. NOR, t. IV/2, 356.

⁵¹⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 362.

⁵²⁾ Tom prilikom zapaljen je most u selu Donja Vogošća na putu Sarajevo—Semizovac i most na rijeci Bosni kod sela Donji Malešići.

A VII, NDH, 30/1a-1, k. 150; Zb. NOR, t. IV/2, 392.

kraju svog izvještaja zapovjednik III domobranskog zbora general Lukić je zaključio da: »Povremeno noćno uznemiravanje Sarajeva, nastojanje u pogledu zauzimanja okolnih srezova, kao i prikupljanje većeg broja odmetnika daje naslutiti namjeru četnika, da stegnu što više obruč oko Sarajeva u cilju kasnijeg napada«⁵³⁾.

Skup činjenica koje su govorele o velikoj ustaničkoj aktivnosti u neposrednoj blizini Sarajeva, blokadi Višegrada, Visokog, Kaknja i Olova i o sve većim izgledima da ustanici ovladaju dolinom rijeke Bosne i tako odsjeku Sarajevo, naveo je mjerodavne vojne faktore u Sarajevu da 10. novembra preduzmu čišćenje desne obale rijeke Bosne i napad na jedinice NOP odreda »Zvijezda«. U planiranoj akciji učestvovali su bataljon Nijemaca, 2. bataljon domobranske XIII pješadijske pukovnije, 400 ustaša na čelu s Francetićem, baterija topova, vod oklopnih kola, kao i sve lokalne ustaško-oružničke postade i seoska milicija. Rezultat ove akcije bio je djelimično privremeno zaposjedanje slobodne teritorije Odreda »Zvijezda«, brojni zločini nad seoskim stanovništvom, spaljivanje nekoliko desetina sela (Bioče, Malešići, Krivoglavci, Švrake i dr.) i zapljena velikog broja seoske stoke⁵⁴⁾.

Da se situacija u korist okupatora nije izmijenila ni poslije ove akcije, vidi se iz narednog izvještaja generala Lukića u kome se i dalje tvrdi da se cijelo područje od rijeke Bosne i željezničke pruge Sarajevo—Bosanski Brod, prema istoku do rijeke Drine, zatim na sjever do rijeke Spreče, nalazi u rukama pobunjenika. Autor izvještaja napominje kako su još »slobodna« samo mjesta Zenica, Zavidovići, Olovo, Kladanj, Vareš i Breza, ali će i ona, kako kaže Lukić, pasti ukoliko ne stigne potrebna pomoć.⁵⁵⁾

Ne mogavši da se energično obračunaju sa ustanicima NOP odreda »Zvijezda« na širokim prostorima, a u namjeri da bi sačuvalе značajne industrijske centre (Zenicu, Vareš, Brezu, Visoko, Zavidoviće i dr.) njemačko-ustaške komande u Sarajevu preduzele su, tokom novembra i početkom decembra, niz mjera odbrambene prirode. Tako je na komunikacijama pojačana patrolna i izviđačka služba, gradovi-industrijski centri opasivani su bodljivakom žicom, izgrađeni su bunker i pojačana je policijska kontrola i propaganda nad stanovništvom i radništvom, ubacivani su špijuni u protivničke redove, dijeljeno je oružje muslimanskim i hrvatskim selima i dr. Iako su ove mjere okupatora privremeno smanjile vojničku aktivnost ustanika, one nisu mogle znatnije uticati na suštinsku promjenu stanja. Borbe jedinica Odreda »Zvijezda« sa neprijateljskim posadama koje su čuvale privredne i druge objekte nastavljene su tokom novembra i decembra mjeseca još većom žestinom. Početkom novembra 1941. godine, naredio je Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu — Štabu odreda »Zvijezda« da još više pojača svoju aktivnost prema susjednim industrijskim centrima. U sklopu tih širih planova jedinice Odreda »Zvijezda«, 13. novembra preduzele su napad na Vareš. Borbe za ovo mjesto vođene su od 13. do 18. novembra, ali nisu dale očekivane rezultate, jer su neprijateljske posade pružale žilav otpor.⁵⁶⁾

⁵³⁾ A VII, NDH, 10/1-11, k-4; Zb. NOR, t. IV/2 396

⁵⁴⁾ A VII, NDH, 33/1a-1, k-150; 22/1-1, k-155; Zb. NOR, t. IV/2, 408—409.

⁵⁵⁾ »... U izgledu je, ako ne dođe efikasna i na vrijeme pomoć, da će i ovo mjesto pasti u ruke pobunjenika«.

A VII, NDH, 50/16, k-61a.

⁵⁶⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 424, 461.

Poslije neuspjelih pokušaja da se oslobodi Vareš, preduzeto je čišćenje manjih neprijateljskih posada po muslimanskim selima i izvođeni su diverzantski napadi na vozove. Tako je 24. novembra napadnut putnički voz kod Pajtov Hana.⁵⁷⁾

Početkom decembra izvršen je jedan od najuspjelijih napada na brzi voz između željezničke stanice Nemila i Begova Hana, Kojom prilikom je uništeno sedam vagona i zaplijenjena velika količina robe.⁵⁸⁾ Desetog decembra, gotovo sve jedinice Odreda »Zvijezda«, potpomognute Muslimanskim bataljonom iz Romanijskog odreda, započele su po drugi put seriju napada u cilju solobođenja Vareša. U toku noći 13/14. decembra očekivalo se da će grad biti oslobođen, ali je odbranu, u posljednjem času, spasio pristigli njemački bataljon iz Sarajeva i neka ustaško-domobranska pojačanja iz susjednih gradova⁵⁹⁾. Pokušaji Operativnog štaba opsade Varcša da putem proglasa utiče na stanovništvo i odbranu da predaju grad takođe nisu uspjeli, jer su Nijemci stavili u Varešu sve odbrambene snage pod svoju komandu i na vrijeme spriječili svaku dezorganizaciju⁶⁰⁾.

Nakon propalih pokušaja da se zauzme Vareš, bataljoni Odreda »Zvijezda« vraćaju se ponovo na ranije položaje i nastavljaju dalje ubičajene napade na željezničke pruge. Jedan dio jedinica ovog odreda (Nikšićki bataljon) učestvovao je u borbama za oslobođenje Olova.

Krajem 1941. godine NOP odred »Zvijezda« imao je oko 700 boraca i raspolagao je sa vrlo brojnim lakim naoružanjem. Njegove jedinice kontrolisale su teritoriju između Sarajeva, Visokog, Zenice, Breze, Vareša, Olova i nanosile značajne udarce okupatoru. Ali, potrebno je istaći da i ovaj Odred nije mogao ostati imun od četničkog uticaja. Prvi dokaz da su četnički elementi započeli voditi svoju politiku na slobodnom području Odreda bilo je vrlo misteriozno ubistvo Krste Košarca, jednog od istaknutih partizanskih radnika u pozadini. Koristeći se skolpljenim sporazumom sa Glavnim štabom NOP odreda za BiH, major Jezdimir Dangić i Boško Todorović slali su u nekoliko navrata svoje ljude u ovaj kraj i tražili od njih da preduzmu komandne pozicije nad partizanskim jedinicama. Među prvima ovamo je stigao poručnik Jovica Orozović, ali je Štab crnovrškog bataljona, u kojem se Orozović prvo pojavio, blagovremeno prozreo njegove namjere i protjerao ga sa svoje teritorije. Pročetnički agitatori naročito su izvršili veliki uticaj nad borcima Vareškog i Nikšićkog bataljona, jer je u ovim jedinicama bilo malo izraslih političkih radnika i članova KPJ.

U 1942. godinu NOP odred »Zvijezda« ušao je sa znatnim vojnim snagama, ali i složenim unutrašnje političkim previranjima.

Mnoga pitanja iz perioda nastanka i razvitka Bircanskog partizanskog odreda još su uvijek otvorena u našoj historiografskoj literaturi. Naročito nedostaju potpuniji podaci o razvoju i organizacionoj strukturi ovoga

⁵⁷⁾ Isto, 461.

⁵⁸⁾ A VII, NDH, 7/3-1, k-81.

⁵⁹⁾ A VII, NDH, 13/1-1, k-5; 4/9-1, k-143a i Zb. NOR, t. IV/2, 174, 202, 575.

⁶⁰⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 193-194.

odreda. U sjećanjima Miloša Zekića ističe se kako je Odred formiran između 15. i 20. avgusta. Potpuniju rekonstrukciju otežava okolnost što se nigdje ne kaže kako je izgledao sastav Štaba birčanskog odreda.⁶¹⁾

U opisanim sjećanjima Brane Savića kaže se da je Birčanski partizanski odred formiran odmah poslije dizanja ustanka i da mu je prvi komandant bio Ivan Marković-Irac, zamjenik Miloš Zekić, politički komesar Cvijetin Mijatović a njegov zamjenik Brano Savić. Isto tako ističe se da je Odred imao četiri čete i da su prvi komandiri tih četa bili: Drago Melezović, Tešo Piljanović, Andrija Marković i Žarko Mitrović⁶²⁾.

Dakle, ako se prihvati tvrdnja Miloša Zekića o formiranju NOP odreda, i ako se ona poveže sa podacima koje je dao Brano Savić, onda izlazi da je komandant Štaba za tuzlansku oblast — Ivan Marković-Irac vršio istovremeno i dužnost komandanta Birčanskog partizanskog odreda. Isto tako, politički komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović bio je ujedno i prvi politički komesar Birčanskog odreda. Iz ovoga slijedi zaključak da je Štab tuzlanske oblasti, u prvim mjesecima ustanka, direktno rukovodio i Birčanskim partizanskim odredom. Situacija u pogledu rukovođenja izmijenila se tek krajem septembra kada je Štab za tuzlansku oblast bio rasformiran, a Birčanski partizanski odred dobio, uglavnom, svoje trajnije rukovodstvo i potpuniju organizaciju.

Očigledno je, dakle, da među rukovodiocima ustanka u Birču i Štabu za tuzlansku oblast nije bilo jasnije predstave o fizionomiji partizanskog odreda sve do savjetovanja u Stolicama. Odred se razvijao onako kako mu je to omogućavala konkretna političko-vojna situacija i onako kako su to smatrali njegovi rukovodioci. Tek od početka oktobra Odred se razvija po istim formama kao i drugi susjedni odredi.

Za dalji razvitak Birčanskog partizanskog odreda osobito je značajna okolnost što su nakon Septembarskog savjetovanja stigli na područje Birča članovi Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Svetozar Vukmanović i Rodoljub Čolaković (oko 3. oktobra), koji su na sastanku sa političkim i vojnim rukovodiocima ustanka direktno precizirali organizacionu strukturu Odreda. Osvrćući se u Zapisima iz oslobodilačkog rata na ovaj sastanak, R. Čolaković ističe kako su ovom prilikom bili prisutni članovi Štaba birčanskog partizanskog odreda u sastavu: Mihailo Milosavljević — Španac, komandant, Cvijetin Mijatović — Majo, politički komesar, Miloš Zekić zamjenik komandanta i Brano Savić, zamjenik političkom komesara. Kod Čolakovića nema podataka o tome: da li je Štab odreda u ovom sastavu postojao još od ranije ili je formiran tek nakon dolaska u Birač pomenutih članova Glavnog štaba.⁶³⁾

Sve indicije upućuju na zaključak da je Štab birčanskog odreda u gornjem sastavu nastao krajem septembra tj. u ono vrijeme kada je Ivan Marković-Irac po odluci Svetozara Vukmanovića, bio upućen za komandanta Bosanskosremske brigade, odnosno kasnije Majevićkog NOP odreda. Na njegovo mjesto u Birčanskom NOP odredu je došao Mihailo Milosavljević takođe po odluci Svetozara Vukmanovića.

⁶¹⁾ Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine, Clanci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, V. Beograd 1961, 37.

⁶²⁾ A IRPS MG, fond PK KPJ BiH (Kongresni materijali) br. 4028/48, str. 3.

⁶³⁾ Čolaković, isto, 329.

U svojoj konačnoj strukturi Birčanski partizanski odred je imao: štab odreda, tri bataljona (Šekovički, Sprečanski i Stuparski) i dvije samostalne čete (Cikotsku i Udarnu ili Proletersku četu). Početkom oktobra u Birčanskom odredu je bilo 350 boraca, ali se kasnije — krajem 1941. godine i početkom 1942. jačina Odreda stalno mijenjala »s jedne strane usljed priliva (novih) boraca, a s druge strane usljed gubitka i djelimičnog prelaza u četnike«. Bilo je pojedinih perioda kada je u Birčanskom odredu bilo okupljeno i po 700 boraca, ali je u novu 1942. godinu Odred ušao sa oko 500 boraca razvrstanih u dva bataljona sa po tri čete i dvije samostalne čete. Na čelu Odreda nalazio se štab koji je svoje akcije planirao i izvodio samostalno ili u sadjejestvu sa susjednim partizanskim odredima. Užu teritoriju Borčanskog partizanskog odreda sačinjavala su mjesta: Šekovići, Brainci, planina Javornik, Strmnica, Trnovo, Tupanari, Grabovica, Vlasenica, Gornji i Donji Zalukovik, Milići, Cerska, Kamenica, Paprača, Borogovo, i neka druga mjesta, ali u vojničkom i političkom smislu, njegov uticaj je bio mnogo širi. Može se tvrditi da je u pojedinim periodima, aktivnost Birčanskog partizanskog odreda prevazilazila geografsko-istorijski pojam Birča.⁶⁴⁾

Prilikom sastanka članova Glavnog štaba NOP-a za Bosnu i Hercegovinu sa članovima štaba birčanskog odreda, početkom oktobra, na kome su prisustvovali i politički komesari Ozrenskog odreda i Odreda »Zvijezda« bilo je dogovoreno da partizanske snage ovih odreda zajedno sa snagama Romanijskog odreda pristupe oslobođenju svih onih mjesta u istočnoj Bosni u kojima su se još nalazili njemački i ustaško-domobranski garnizoni. U sklopu tih širih planova Birčanski odred je imao zadatak da u saradnji sa Ozrenskim odredom pristupi oslobođenju Kladnja, a zatim da svoja djeljstva usmjeri prema Zvorniku.

Tok priprema Birčanskog odreda za napad na Kladanj donekle su poremetile jedinice IV domobranske divizije koje su, naročito u prvoj polovini oktobra, ulagale velike napore za deblokadu puta Tuzla—Zvornik. Poslije koncentracije nekoliko ustaško-domobranskih bojni u dolini rijeke Spreče i na liniji Capardi—Snagovo, preduzet je 6. oktobra koncentričan napad na Birčanski partizanski odred. Ali zahvaljujući izuzetnoj hrabrosti boraca ovoga Odreda, kao i dobroj komandi, neprijatelj je zaustavljen, a nešto kasnije i prisiljen na povlačenje. Od 7. do 9. oktobra vođene su borbe sa promjenljivom srećom. Tek 9. oktobra kada su Nijemci uzeli stvar u svoje ruke, jedinice Birčanskog odreda bile su prisiljene da se povlače na ranije položaje. Tokom 10. oktobra Nijemcima je pošlo za rukom da ovladaju dijelom slobodne teritorije (oko Osmaka i Velje Glave) i dijelom partizanskih položaja na brdu Rudnik. U nekoliko protivnapada snage Birčanskog odreda su uspjele da neprijatelja ponovo odbace na liniju Tuzla—Zvornik. Poslije 12. oktobra njemačko-domobranske snage na liniji Tuzla—Zvornik odustale su od daljih napada prema slobodnoj teritoriji Birčanskog odreda i prešle na sistem odbrane i čuvanja komunikacija.⁶⁵⁾

⁶⁴⁾ A VII, MG, 9—15/7 i 9—16/7, k-1998, M. Zekić, isto, 37—43.

⁶⁵⁾ U borbama od 6—12. oktobra kod sela Capardi i na Rudniku, Birčanski partizanski odred izbacio je iz stroja oko 70 neprijateljskih vojnika, zaplijenio 1 protivtenkovski top, 2 puškomitraljeza, 70 pušaka, 8 sanduka municije i veće količine druge opreme. Partizani su imali 2 poginula i 7 ranjenih. *Vojna enciklopedija*, knj. I, Beograd 1958, 666; M. Zekić, isto, 39—40; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, 138—145.

Krajem oktobra i narednih mjeseci neprijatelj je, naročito u selu Capardana i na Snagovu, izgradio nekoliko veoma čvrstih utvrđenja, ali se za duže vrijeme nije usuđivao da prelazi u napade.

Relativan mir na sjevernoj strani omogućio je Birčanskom odredu da krajem oktobra usmjeri svoja glavna dještva ka Kladnju. Pošto su propali raniji pokušaji ovoga Odreda da vlastitim snagama ili u zajednici sa četnicima zauzme Kladanj, bilo je odlučeno da krajem oktobra u oslobođenju Kladnja učestvuju i snage Ozrenskog NOP odreda. Još na savjetovanju u Šekovićima, politički komesar Ozrenskog NOP odreda dobio je u tom pogledu odgovarajuća uputstva. Da bi pomogao Birčanskom odredu u zauzimanju Kladnja, Ozrenski odred je 25. oktobra uputio u reon Kladnja 150 boraca na čelu sa Pašagom Mandžićem i Todorom Panićem. Krajem oktobra, na putu Živinice—Kladanj, došlo je do spajanja snaga dvaju odreda i do likvidacije čitavog niza ustaško-domobraskih uporišta, što je predstavljalo stvaranje preduslova za opkoljavanje neprijateljskog garnizona u Kladnju. Borci Ozrenskog odreda minirali su rezervoare tuzlanskog vodovoda i jedan veći most (na Klačnicama) na putu Tuzla—Kladanj, a snage Birčanskog odreda u energičnom naletu razbile su ustaško-domobranske posade oko Stupara (u predjelu Brgula—Lončić) i sela Matijevići. U ovim borbama razbijena je 1. bojna 8. pješadijske pukovnije i zaplijenjena dva teška mitraljeza, oko 30 pušaka, 5 sanduka municije i znatne količine razne druge vojne opreme⁶⁶). Komanda IV domobranske divizije, posredstvom određenih obavještajnih kanala, otkrila je pravac kretanja Ozrenskih boraca ka putu Tuzla—Kladanj. Ali, sve to nije pomoglo da se osujete pomenuti napadi. Tek nakon primitka poražavajućih izvještaja od preživjelih domobrana, uočeni su učinjeni propusti i preduzete mjere da se odbrana Kladnja pojača i povrate ranije izgubljena uporišta.⁶⁷) Do 4. novembra ustaško-domobraskim snagama je pošlo za rukom da ponovo ovladaju komunikacijom Tuzla—Kladanj i da na taj način spriječe planirano zauzimanje Kladnja. Valja istaći da su i ovom prilikom četnički komandanti iznevjerili svoje obećanje, jer nisu poslali potrebne snage koje je trebalo da učestvuju u razbijanju neprijateljskog garnizona.⁶⁸)

Poslije petog neuspješnog pokušaja da se oslobodi Kladanj i sve komplikovanijih odnosa sa četnicima, Birčanski partizanski odred se, tokom novembra i decembra mjeseca, uglavnom ograničio na odbranu već postojeće slobodne teritorije i na izvođenje manjih diverzantskih akcija duž komunikacija Tuzla—Zvornik i Tuzla—Kladanj. Veća vojna aktivnost ovoga Odreda u pomenutim mjestima nije se mogla preduzimati zbog toga što se Odred morao boriti protiv četničke propagande koja je nastojala da ga moralno podrije. Krajem 1941. godine četnicima je uspjelo da jedan dio boraca iz ovog Odreda privuku na svoju stranu. Ali, valja istaći da u Birčanskom partizanskom odredu nije bilo toliko unutrašnje polarizacije snaga i političke

⁶⁶) Miloš Zekić, isto, 40; T. Vujašinović, *Ozrenski partizanski odred*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1962, 121—128.

⁶⁷) Još 23. oktobra iz ove komande je javljeno: »Sa Ozrena spuštaju se odmetnici ka Stuparima i Kladnju, te napadaju Herkiće i Stupare. Vjerovatno teže da sa grupom oko Vlasenice uhvate vezu«. U izvještaju NDH kaže se: »Situacija na pravcu Tuzla—Kladanj ne može biti ozbiljnija nego što je sada. Molim da se naše predstave za pojačanje najzurnije udovolje«. Iz izvještaja istog ministarstva od 1. 2 i 3. novembra vidi se koje su sve mjere preduzete da bi se deblokirala komunikacija Tuzla—Kladanj, povratila izgubljena uporišta i pojačala odbrana Kladnja. A VII, NDH, 29/1—18; i 30/1—8, k-3; 1/1—3, k-4;

⁶⁸) T. Vujašinović, isto, 128.

kolebljivosti u redovima boraca kakva je, npr. zabilježena nešto kasnije kod nekih drugih partizanskih odreda u istočnoj Bosni. Vrijednost ovoga Odreda, krajem 1941. i početkom 1942. godine, nije se zasnivala toliko u njegovoj brojnosti, koliko u unutrašnjoj snazi i riješenosti ne samo rukovodstva nego i velikog dijela boračkog sastava, da se odlučno odupre svim vrstama četničkog uticaja. Razloge za ovo treba tražiti u činjenici što se ovaj Odred nije razvijao jednostrano, nego je, uporedo sa vojnim akcijama, tekao proces normalno-političkog odgoja njegovih boraca. Isto tako, ne smije se izgubiti iz vida okolnost što je Štab ovog odreda, naročito njegov politički dio, bio u mogućnosti da iz blizine prati sve četničke političke mahinacije i da blagovremeno, na osnovu njih, izvlači određene zaključke i traži najadekvatnija rješenja. Podrška Štabu odreda dolazila je i iz redova samih boraca koji su imali prilike da se na vlastitoj koži uvjere kako su im četnici neiskreni saradnici. Dokumenti potvrđuju da loša iskustva sa četnicima nisu osjetili samo rukovodioci i borci ovog Odreda nego i narod Šekovića i okoline. Iz načina regulisanja čitavog niza ekonomskih pitanja (nabavka hrane, soli, duvana, lijekova i drugog materijala) koja su se jedno vrijeme rješavala u zajedničkoj partizansko-četničkoj komandi u Vlasenici, i, po pravilu, išla na štetu šekovljanskih seljaka, shvaćena je četnička taktika. Kada su četničke mahinacije prozreli ne samo borci nego i birčanski seljaci, Odred je odnio moralno-političku pobjedu nad četnicima i sve što je poslije toga dolazilo nije moglo bitnije uticati na postojeću konstelaciju snaga. Bitka za mase u korist NOP. dobijena je na području Birča još krajem 1941. godine.

Ustanak na sjevernim padinama planine Majevice, u Semberiji i Bosanskoj Posavini kretao se u prvoj fazi svog razvitka u znaku niza lokalnih specifičnosti. Velike koncentracije ustaško-domobranskih snaga u okolnim garnizonima, kao i česte akcije »čišćenja« ustaničkih terena, onemogućavale su rukovodstvu ustanka na Majevidi da uspostavi čvršće kontakte sa svojim oružanim grupama. Za razliku od Romanije, Birča ili Ozrena, gdje se od početka ustanka svi napadi planirani i izvođeni iz jedinstvenog centra na Majevidi se dugo ostalo na nivou primjene partizanske taktike iznenađenja u kojoj su igrala presudna uloga rukovodstva pojedinih grupa, odnosno četa.⁶⁹⁾

Prvi ozbiljniji udarac Majevičkom štabu nanesen je 1. septembra kada su ustaško-domobranske snage iz zdruge pukovnika Gruma uspjele da iz Semberije protjeraju jednu partizansku četu.⁷⁰⁾ Ali kako se ustanička aktivnost u širem reonu planine Majevice, Semberije i Bosanske Posavine i dalje nije smanjivala, ustaško-domobranske komande preduzele su nove mjere. Od 11. do 13. septembra, na Majevidi su djelovala tri ustaško-domobranska

⁶⁹⁾ Tako su Jusuf Jakubović, Stevo Popović i Cvjetin Cvjetinović rukovodili grupom koja je operisala u sjevernom podnožju planine Majevice. Fadil Jahić — Spanac, neposredno je rukovodio sa tri ustaničke grupe u Semberiji. Pero Cuskić je stvarao i rukovodio ustaničkom grupom u Bosanskoj Posavini.

Stevo Popović, *Majevički partizani*, Svjetlost, Sarajevo 1951, 64.

⁷⁰⁾ Poslije izvršene diverzije na pruži Bijeljina—Rača. Bijeljinska ustanička četa (u jačini 35 boraca) bila je otkrivena. Pošto nije mogla da se održi na prostoru Semberije (sjeveroistočno od Bijeljine) četa se morala, pod borbom, probijati preko rijeke Drine. Tom prilikom je poginuo Srbo Sekulić — Caruga, mitraljezac čete. Nakon prelaza u Srbiju, četa se uključila u Mačvanski partizanski odred i na njegovom prostoru djelovala oko mjesec dana. U toku borbi u Srbiji iz ove čete su poginuli: Branko Jakšić, Vukašin Pajkanović i Branko Gavrić, studenti iz Bijeljine, Buki Kabiljo, metalski radnik iz Bijeljine i Stevan Joković, seljak iz Glogovca. U Mačvi, četi se priključilo oko 10 novih boraca — mahom ranijih izbjeglica iz Bosne. Komandir ove čete bio je Mirko Filipović, pravnik, a komesar Stevo Perić, student.

Stevo Popović, isto, 153; S. Mićanović, isto, 52—53.

zdruga kojima je pošlo za rukom da u priličnoj mjeri dezorganizuju ustaničke snage. Nemogavši da se čvršće odupru mnogo nadomćnijem neprijatelju, većina majevičkih ustanika se povukla u pravcu brda Medvjednika i tu se razdvojila. Pročetnički orijentisani elementi napustili su Majevicu i otišli u pravcu Srbije, a borci koji su i dalje ostali vezani za planinu Majevicu nisu ispoljavali veću aktivnost tokom septembra.⁷¹⁾

Posredstvom Jusufa Jakubovića i njegovih drugova, koji su se nakon lokalne ustaško-domobranske ofanzive prebacili u Šekoviće, Oblasni komitet i Štab za tuzlansku oblast upoznati su sa teškim stanjem na Majevisi. O tome je bio obaviješten i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U takvoj situaciji Svetozar Vukmanović šalje na Majevicu Ivana Markovića sa zadatkom da sredi ustaničke redove i formira Majevački partizanski odred. Zajedno sa Markovićem pošli su i svi oni ustanici koji su nešto ranije bili došli u Šekoviće.⁷²⁾

Krajem septembra ili početkom oktobra grupa boraca na čelu s Markovićem stigla je na Majevicu i spojila se sa grupom Steve Popovića, Pere Čuskića i Fadila Jahića. Nakon povezivanja svih ustaničkih grupa, ponovo se započelo sa akcijama i formiran je Majevički partizanski odred. O formiranju Odreda ne postoje nikakva pisana dokumenta. Zato je teško utvrditi datum njegovog nastanka.

Memoarska, kao i jedan dio građe neprijateljske provenijencije upućuje na zaključak da je formiranje Majevičkog odreda uslijedilo između 5. i 10. oktobra. Odred je formiran na sjevernim padinama planine Majevice i u trenutku polaganja zakletve imao je oko 50 boraca.⁷³⁾

U radu »Majevički partizani« Stevo Popović ističe kako je tom prilikom ljudstvo Odreda bilo razvrstano u tri čete koje su imale od 15 do 20 boraca. Prema istom izvoru, komandiri četa su postali: Franjo Herljević, Jusuf Jakubović i Đorđe Đojić.⁷⁴⁾

U sjećanju Ratka Perića, zamjenika komandanta Odreda kaže se da je ljudstvo Odreda bilo razvrstano u četiri čete: Prvu, Drugu, Bijeljinsku i Brčansku četu i da je komandir Prve čete bio Krsto Bjeletić — Krcun, Druge Franjo Herljević, Treće (Bijeljinske) Mirko Filipović i Četvrtre (Ražljevačko-brčanske) Veljko Lukić — Kurjak.⁷⁵⁾

Na osnovu konsultovanja i nekih drugih izvora, stekli smo uvjerenje da su oba autora dali tačne podatke o broju četa i njihovim komandirima, ali se podaci Steve Popovića odnose na stanje u Majevičkom partizanskom odredu iz početka oktobra, dok Ratko Perić misli na broj četa koje je isti odred imao krajem oktobra ili početkom novembra. U pogledu komandnog kadra Majevičkog odreda, u užem smislu, ne postoji nikakva dilema. Njegov komandant sve do 20. februara 1942. godine bio je Ivan Marković — Irac, a politički komesar Fadil Jahić — Španac. Intendantsku dužnost u Odredu

⁷¹⁾ Zb. NOR, t. IV/1, 377—379; S. Popović, isto, 139.

⁷²⁾ S. Popović, isto, 144.

⁷³⁾ A VII, NDH, 26/3, — K. 143; S. Popović, isto, 147.

⁷⁴⁾ S. Popović, isto, 147.

⁷⁵⁾ Ratko Perić, *Na Majevisi, Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945 — sjećanja učesnika*, knj. I, Beograd 1971, 356.

obavljao je Slavko Mičić, zvani »Brko«, a pomoćnik komandanta Odreda bio je Ratko Perić. U Štabu odreda radili su još: dr Mustafa Mujbegović, kao odredski ljekar, Jusuf Jakubović — Mrki, kao sekretar Okružnog komiteta za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, Pero Cuskić, član Okružnog komiteta i sekretar Sreskog komiteta za Brčanski srez, Albin Herljević, član OK za Majevicu, Kosta Popov, profesor, rukovodilac agitacije i propagande, Svetolik Gospić i Stevo Popović, članovi Okružnog komiteta, dr Rosa Hadživuković, ljekar, Sejfo Karamehmedović, Mevla Jakubović, Slobodan Jovanović, Anton Macan i Šandor Isidor, kao članovi štaba.⁷⁶⁾

Prilikom formiranja Majevičkog odreda, svi borci su položili partizansku zakletvu, a zatim su bili razvrstani u čete i upućeni na položaje. Tako je Prva četa Majevičkog odreda dobila zadatak da se prebaci u selo Vakuf, odakle je mogla kontrolisati put Brčko—Tuzla i voditi borbe sa ustaško-domobranskim snagama koje su prodirale sa sjevera na slobodnu teritoriju Majevice. Druga četa je zaposjela selo Peljave, sa ciljem da odatle ometa nadiranje ustaško-domobranskih snaga iz pravca Teočak—Mezgraja. Krajem oktobra i početkom novembra Druga četa Majevičkog odreda bila je povučena iz Peljava i prebačena na Površnice, Treća četa (Bijeljinsko-brčanska) Majevičkog odreda bila je, poslije formiranja Odreda, ponovo vraćena u reon Semberije i Posavine, gdje je nastavila svoju aktivnost. Krajem oktobra Majevički odred je pojačan Bijeljinskom četom, koja je nakon dvomjesečnih borbi po Mačvi i Birču uspjela ponovo da se vrati u reon Majevice i Semberije.⁷⁷⁾

Po dolasku Bijeljinske čete, Štab odreda je formirao Bijeljinsko-brčanski bataljon, u koji su ušle četa Mirka Filipovića i već postojeća Bijeljinsko-brčanska četa. Za komandanta bataljona naimenovan je Mirko Filipović, a za političkog komesara Stevo Perić.⁷⁸⁾

Od Prve i Druge čete, koje su djelovale u podnožju Majevice, formiran je Majevički bataljon. Tako je Majevički partizanski odred, tokom oktobra i novembra mjeseca, dobio svoju fizionomiju: imao je oko 200 boraca razvrstanih u četiri čete, odnosno dva bataljona. Pored toga, Štab odreda je održavao vezu sa nekoliko partizanskih borbenih grupa koje su operisale van uže teritorije Odreda. Ljudstvo u Majevičkom odredu ponajviše su sačinjavali studenti, đaci i jedan broj radnika iz Tuzle, Bijeljine i Brčkog, koje su na ovo područje uputile mjesne partijske organizacije i ćelije. Među njima bilo je pripadnika svih nacionalnosti. Drugi dio ljudstva sačinjavali su majevički, semberski i posavski seljaci — Srbi, koji su bili ili članovi Partije ili njeni simpatizeri. U moralno-političkom pogledu Majevički odred je bio veoma čvrst i razvijao se bez većih unutrašnjih previranja.

Vojnička aktivnost Majevičkog odreda odvijala se uporedo sa njegovom unutrašnjom izgradnjom. Krilno oružničko zapovjedništvo u Tuzli otkrilo je još 6. oktobra kako se na Majevisi ponovo konsoliduju ustaničke snage. O tome su bili blagovremeno obaviješteni i susjedni garnizoni u Brčkom i Bijeljini. Pretjerana osjetljivost ustaško-domobranskih komandi na

⁷⁶⁾ Radivoje Kovačević, *Četnički napad na Štab Majevičkog partizanskog odreda, Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945 — sjećanja učesnika*, knj. I, Beograd 1971, 486—496; S. Popović, isto 253—260.

⁷⁷⁾ S. Popović, isto, 153.

⁷⁸⁾ Isto 154.

oživljavanje ustaničkog pokreta u reonu Majevice i Semberije mora se posmatrati u sklopu njihovih širih planova i namjera. U te šire planove nesumnjivo je dolazio u obzir i obračun sa ustanicima u okolini Ozrena, Kladnja i Zvornika. Da bi se akcijama u ovim reonima mogao obezbijediti potreban uspjeh, bilo je neophodno da se prethodno unište sve ustaničke snage na planini Majevidi. U vezi s tim naređeno je ustaško-domobranskim jedinicama, koje su se nalazile u Tuzli, Brčkom, Čeliću i Bijeljini; kao i okolim oružničkim postajama, da pojačaju svoju aktivnost prema ustaničkim žarištima. Na izvršavanju dobijenih zadataka osobito se isticala ustaško-domobranska posada stacionirana u selu Čeliću. Iz Čelića su skoro svakodnevno upućivane ojačane ustaške patrole da pretresaju okolna sela. Dijelovi Majevičkog odreda početkom oktobra razbili su jednu takvu patrolu u selu Mačkovcu i nanijeli joj znatne gubitke.⁷⁹⁾ U dnevnom izvještaju Ministarstva hrvatskog domobranstva od 10. oktobra tvrdi se da su ustaniči istom prilikom onesposobili most na putu Čelić—Lopare i da su opkolili selo Čelić.⁸⁰⁾

Spomenute akcije ubrzale su ranije planiranu operaciju ustaško-domobranskih snaga na majevičko područje. Nakon što je izvedena, izvještavao je zapovjednik oružničke postaje iz Čelića: »U selima Pirkovcima, Mačkovcu, Kozjaku i Loparama nije nađen niko ni ljudi, ni žene ni djeca, već je sve pobjeglo u šumu, te sam mišljenja da bi trebalo ova sela uništiti, hranu sa zemlje obrati, stoku okupirati i na taj način odmetnike prisiliti na predaju.«⁸¹⁾ Samo nekoliko dana kasnije (17. novembra) iz sela za koja je konstatovano da »nije nađen niko«, pošli su dijelovi Majevičkog partizanskog odreda, zajedno sa seljacima-mještanima, u napad na oružničku kasarnu u Šibošnici. Iako Majevički odred nije mogao da u ovom napadu angažuje sve svoje snage, jer je morao da ostavlja obezbjeđenja i na drugim pravcima, pošlo mu je za rukom da uporište u Šibošnici u potpunosti likvidira.⁸²⁾ Napad na oružničku postaju u Šibošnici uslijedio je upravo u ono vrijeme kada je zapovjednik 8. pješačke pukovnije, pukovnik Paja, već bio preduzeo akciju čišćenja ustaničkog terena u reonu Simin Han, Požarnica, Zlo Selo, Lipovice, Mačkovac, Vakuf⁸³⁾. U isto vrijeme kretale su se iz Brčkog prema Loparama jedinice potpukovnika Markovića. Pošto je blagovremeno prozreo plan neprijatelja, Štab majevičkog odreda je sa ugroženog prostora povukao svoje jedinice. Akcija tzv. Loparskog zdruga kojom je rukovodio pukovnik Paja, nije dala željene rezultate. Jedino je ustaškoj miliciji, koja je sačinjavala dio snaga Loparskog zdruga, pošlo za rukom da pohvata grupu partijskih radnika koji su imali namjeru da se prebace iz Tuzle u Majevički partizanski odred. Sa ovom grupom išao je i član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Mahmut Bušatlija, koji je istom prilikom uhvaćen⁸⁴⁾. Nakon povratka ustaško-domobranskih snaga u svoje garnizone, na Majevidi je opet

⁷⁹⁾ A VII, NDH, 9/1—10, k-103; S. Popović, isto, 150—151.

⁸⁰⁾ A VII, NDH, 10/1—6, k-3.

⁸¹⁾ A VII, NDH, 9/17—1, k-152.

⁸²⁾ Tom prilikom zarobljeno je oko 20 oružnika, sa vojnom opremom, zaplijenjeno nekoliko balala vojničke odjeće i veća količina životnih namirnica. R. Perić, isto, 13.

⁸³⁾ U ovoj akciji učestvovala su tri satnije 2. bojne, 8. pješačke pukovnije, 1 satnija Tuzlanske doknadne bojne, ustaška milicija iz Gornje Tuzle i dojavni roj iz stožerne satnije 8. pješačke pukovnije.

A VII, NDH, 40/3—2, k-143.

⁸⁴⁾ A VII, NDH, 48/18—1, 2, 3, k-4; Arhiv grada Tuzle, kat. br. 2276/48, str. 14.

postao gospodar situacije Majevički partizanski odred. Dvadesetog oktobra dio snaga ovoga Odreda ponovo je izvršio prepad na ustaško-domobranksu patrolu na putu Čelić—Lopare i nanio joj osjetne gubitke. Pet dana kasnije grupa partizana iz Bijeljinsko-brčanskog bataljona napala je na putu Brčko — Čelić, kod sela Pukiša, teretni automobil koji je pod pratnjom prevezio hranu domobrankskoj posadi u Čeliću. U ovom napadu kamion je spaljen, a domobrani rastjerani i djelimično pohvatani. Odmah poslije ovoga događaja, formirana su ojačana ustaško-domobrankska odjeljenja u Brčkom, Čeliću i Brezovom Polju koja su izašla na lice mjesta.⁸⁵⁾ Pošto nisu došli u »kontakt« sa dijelovima Majevičkog odreda, nastavili su pretres po okolnim selima i 26. oktobra pobili u selu Sandićima oko 30 seljaka-mještana, kvalifikujući ih kao ustanike. Napad Majevičkih partizana na ustaško-domobrankski kamion u blizini sela Pukiša, kao i nekoliko drugih, sličnih napada, izvršeni u blizini Brčkog, ostavio je utisak na ustaško-domobranksku komandu u gradu da se radi na pripremama za napad na Brčko. U vezi s tim treba tumačiti i izvještaj zapovjednika 4. oružničke pukovnije koji je 29. oktobra tražio od Ministarstva hrvatskog domobranstva da se za »akciju u Posavini« uputi kompletna oružnička pukovnija⁸⁶⁾.

Vješto manevrisanje snaga Majevičkog partizanskog odreda koje su osobito krajem oktobra ispoljavale veliku aktivnost i na terenu bijeljinskog sreza, dovelo je ustaško-domobrankski garnizon u Bijeljini, a naročito njegove isturene posade, u vrlo težak položaj⁸⁷⁾.

Pojačana aktivnost Majevičkog partizanskog odreda nije se osjećala samo u bijeljinskom i brčanskom srezu nego se često prenosila i na šire prostore. Početkom novembra, druga četa ovoga Odreda prešla je planinu Majevicu i na putu Tuzla—Zvornik izvršila nekoliko akcija.⁸⁸⁾

Poslije višebrojnih, mahom diverzantskih akcija, Štab majevičkog odreda reduzео je, tokom novembra i decembra mjeseca, opsežne mjere za likvidiranje ustaško-domobrankskih garnizona u Koraju, Čeliću, Teočaku i na Površnicama. Tim akcijama trebalo je proširiti oslobođenu teritoriju i čvršće povezati ilegalni pokret u susjednim gradovima sa jedinicama na terenu. Kako je u to vrijeme na Majevici bilo i izvjesnih četničkih snaga, koje su

⁸⁵⁾ A VII, NDH, 25/1—4, k-3; 40/3—1, k-142 i 34/2—1, k-152.

⁸⁶⁾ A VII, NDH, 29/1—12, k-3.

⁸⁷⁾ U dnevnom izvještaju Ministarstva hrvatskog domobranstva od 29. 10. 1941. ističe se: »Pobuna sjeverno, sjevernozapadno i jugozapadno od Bijeljine stalno se širi tako da je ugrožena cijela Posavina. Pobunjenici su opkolili Brezovo Polje, gdje vrše napade na putu za Brčko a satnija koja se nalazi u Ugljeviku, odrežana je od Bijeljine pošto su odmetnici razrušili željezničku prugu kod Kavnog Polja.

Zato — radi pročišćavanja puta Bijeljina—Brčko, iz Bijeljine je upućena jedna i po satnija koje su pod jakim borbom izbile do sela Dragatjevca. Zapovijedeno je da se svim raspoloživim snagama produži napad prema Brezovom Polju.

Istovremeno je zapovijedeno zapovjedniku u Brčkom da odmah uputi satniju iz 3. bojne 6. pješачke pukovnije pojačanu dijelovima iz Pionirske bojne, prema Brezovom Polju i da radi u sadejstvu sa dijelovima iz Bijeljine.

Zapovijedeno je potpukovniku Grumu da odmah stupi u vezu sa Brezovim Poljem i Brčkom i da u dogovoru preduzme dalje akcije prema Brezovom Polju.

Od sela Mezgraje prema Suhom Polju zapažen pokret preko 1.000 pobunjenika. Kako se vidi, stanje u Posavini svakim danom je sve gore te da bi se moglo preduzeti čišćenje terena molim da se što žurnije pošalju jače snage u rejon Bijeljina—Brčko, koje bi pročistile Posavinu. Svaki dan odlaganja i—de sve više u prilog pobunjenicima«.

A VII, NDH, 28/1—3, k-3.

⁸⁸⁾ U toku povlačenja iz čete su poginuli članovi KPJ Mladen Tojić i Vojo Božić. S. Popović, isto, 167—168.

djelovale nezavisno od partizanskih, Štab odreda se obratio njihovoj komandi i predložio joj da se akcije na pomenuta uporišta izvode zajednički⁸⁹⁾. Na partizansko-četničkoj konferenciji, održanoj 23. novembra u selu Vukosavicima kod Lopara, postignuta je saglasnost da partizanske i četničke snage sinhronizovano napadnu ustaško-domobranksko uporište u selu Koraju. Istom prilikom, formiran je zajednički Operativni štab čiji je zadatak bio da rukovodi napadom i da potom spriječi ma kakvo nasilje u osvojenom mjestu. Napad na Koraj započeo je 27. novembra i odvijao se po već ranije utvrđenom planu.⁹⁰⁾ Posadu u Koraju je sačinjavalo 11 oružnika i oko 150 milicionera⁹¹⁾. Osjetivši da neće moći izdržati pritisak protivnika, odbrana se povukla u pravcu Čelića. Prilikom napada na Koraj četnici su iskoristili ovaj trenutak za svoje šovinističko divljanje prema Muslimanima i napravili su pravi masakr nad golorukim stanovništvom. Selo je opljačkano i oko polovina kuća je sagorjela u plamenu. Sve su inidicije da je u napadu na Koraj učestvovala i masa seljaka iz susjednih srpskih sela, koje su ustaše ranije maltretirale i nemilosrdno ubijale.⁹²⁾ Vjerovatno bi zločini četnika i neobuzdanih seljaka bili još veći da nije istoga dana došlo do vojničkog preokreta. Čim su saznale da je Koraj zauzet, iz Čelića su pojurile dvije satnije 3. bojne 6. pješačke pukovnije koje su stupile u borbu sa partizansko-četničkim snagama. Razočarani nedjelima četnika, partizani su se povukli, a četnici su morali da prestanu sa zločinima.⁹³⁾ Borbe u okolini Koraja su vođene još nekoliko dana, ali pošto u tom pravcu ustaše nisu imale uspjeha, bijes je iskaljen nad pohvatanim civilima-Srbima i taocima koji su već ranije bili deportovani u ustaške logore.⁹⁴⁾

O napadu na Koraj postoje brojni dokumenti. Među njima je naročito značajan izvještaj župana Velike župe Posavje dr Sabolića, koji je 30. novembra boravio u Koraju. U tom izvještaju veliki župan piše: »U napadu (na Koraj) sudjelovalo je nekoliko hiljada osoba i to ne samo oboružanih odmetnici sposobni za borbu nego i sve grko-istočno žiteljstvo žene, djeca, muško i žensko iz svih sela južno i sjeverno od Koraja u kojima stanuju grko-istočnjaci a to su sva sela osim Koraja i Čelića u kojima stanuju samo Muslimani.«⁹⁵⁾

Gledano u cjelini, napad na Koraj izazvao je različite komentare u ustaško-domobranskim krugovima. Na kraju se, ipak, sve svelo na to da su u ovo mjesto upućene jače domobranske snage i da je razuzdanost ustaških kolovođa bila u priličnoj mjeri obuzdana, i to baš od onih koji su je ranije podsticavali. Ustaška štampa koristila se neko vrijeme masakrom četnika nad stanovništvom Koraja u političke svrhe, ali je i to, tokom novih događaja,

⁸⁹⁾ Četnička djelatnost na Majeveci započela je avgusta 1941. kada je na ovo područje došao kapetan Risto Cuković. Poslije pritiska ustaško-domobranskih snaga (11. septembra) Cuković je sa svojom grupom napustio Majevecu. Poslije odlaska Cukovića, na Majeveci se pojavio kapetan Stevan Damjanović — Leko oko koga su se okupili Aco Medunić, Ljubo Petrović, kapetan Rađe Tomićević, Radivoje Kerović i jedan broj majevečkih seljaka kojima su bile primamljive parole četničkog pokreta. U drugoj polovini novembra na Majeveci je bilo oko 150 naoružanih četnika.
S. Popović, isto, 170.

⁹⁰⁾ R. Perić, isto, 360; S. Popović, isto, 176.

⁹¹⁾ A VII, NDH, 15/3—5, k-245; A IRPS, MF 16/603 i 404.

⁹²⁾ A VII, NDH, 15/3—5, k-245.

⁹³⁾ A VII, NDH, 27/1—2, 3, k-4.

⁹⁴⁾ A VII, NDH, 28/1—4, k-4.

⁹⁵⁾ A VII, NDH, 21/11—2, k-174.

pripalo prošlosti. Jedino jc Muratbeg Pašić još dugo vremena držao političke govore po muslimanskim selima bijeljinskog sreza i raspaljivao zajedničku organizovanu borbu Muslimana protiv Srba.⁹⁶⁾

Štab Majevičkog partizanskog odreda, poslije napada na Koraj, našao se u složenoj situaciji, jer nije znao kakav da zauzme stav prema četnicima. Napadati ponovo s njima ustaško-domobranska uporišta, koja su bila locirana pretežno u muslimanskim selima, značilo bi još više se kompromitovati. Isto tako, raskinuti saradnju, za koju su se zalagali seljaci-Srbi, bilo bi nepopularno, jer bi četnici na toj osnovi pokušali da dobiju političku i vojničku prevagu. U iznalaženju najadekvatnijih rješenja proticalo je dragocjeno vrijeme. Da bi se postojeća situacija donekle izmijenila, preduzimane su nove oružane akcije. Trećeg decembra napadnuto je, zajedno s četnicima, ustaško-domobransko uporište u Teočaku, ali su rezultati bili minimalni.⁹⁷⁾

Nakon ovoga napada, partizansko-četnički odnosi na Majevisci se još više zaoštravaju. Svi pokušaji Štaba majevičkog odreda da se, u interesu uspješnije borbe protiv okupatora i ustaša, prevaziđu postojeće suprotnosti sa četnicima završeni su neuspješno. Dvadesetog februara 1942. četnici su mučki napali Majevički štab i time se definitivno i trajno potvrdili kao izdajnici narodnooslobodilačkog pokreta.

Za razliku od nekih drugih ustaničkih centara, gdje je formiranje odreda, kao završnom činu određenog procesa u razvitku oružanih snaga NOP-a, prethodio niz poslova organizacione prirode, uslovi za nastavak Ozrenskog partizanskog odreda bili su prilično povoljni. Takav zaključak može se donijeti na bazi činjenice što je lokalno rukovodstvo ustanka na Ozrenu raspolagalo u vrijeme opšte direktive o stvaranju NOP odreda, solidnim elementima vojne organizacije. Naime, ovdje se od prvog dana oružane borbe sa okupatorom ustanici organizuju tako što unutar svojih redova stvaraju odrede (desetine), vodove, čete i bataljone. Pošto je baš ta forma vojne organizacije prihvaćena i u zaključcima Septembarskog savjetovanja i uputstvima o reorganizaciji vojnih jedinica, to se na Ozrenu i nije moralo mnogo šta mijenjati.

Promjena u kvalitativnom smislu bilo je i te kako mnogo, ali one nisu dolazile kao rezultat direktiva nadređenih partizanskih štabova nego kao posljedica razvitka ustanka i nastojanja lokalnog rukovodstva da svakom naraslom sadržaju vojne organizacije da odgovarajuću formu. Krajem septembra na Ozrenu postoje tri jake partizanske čete, jedan pokretni vod i čitav niz manjih jedinica (zvanih odredi) objedinjenih pod komandom tzv. II bataljona NOP odreda tuzlaske oblasti. Intencije o formiranju odreda u duhu Septembarskog savjetovanja lokalno rukovodstvo ustanka na Ozrenu je sprovelo tako što je postojeće male odrede preimenovalo u vodove, vodove u čete, čete u bataljone, a Štab II bataljona u Štab ozrenskog NOP odreda. Nakon izvršene reorganizacije, Ozrenski partizanski odred je imao nekoliko desetina vodova, 11 četa, tri bataljona, Štab odreda i organe pozađine. Vodovi Odreda po pravilu su nosili naziv sela iz koga je bila većina

⁹⁶⁾ A VII, NDH, 15/3—5, k-245.

⁹⁷⁾ A VII, NDH, 36/8—1, 2, 3, k-143a.

njihovih boraca ili su se zvali po komandiru koji je stajao na njihovom čelu. U toku borbi oni su se raspoređivali tako da je vod dotičnog sela, po pravilu, branio svoje seljane. Nekoliko ovakvih vodova, iz susjednih sela, sačinjavalo je četvu. Uloga štabova četa naročito je dolazila do izražaja onda kada je bio u pitanju napad na neprijateljske objekte širih razmjera ili kada su akcije okupatora na slobodnu teritoriju bile sveobuhvatnije. Na istom principu počivale su i bataljonske strukture Ozrenskog odreda. Iznad četnih i bataljonskih štabova stajao je Štab ozrenskog NOP odreda. U početku je njegovo sjedište bilo tamo gdje su se nalazili komandant i politički komesar, ali se tokom septembra ustalilo u selu Brezicama ispod planine Ozren. Za cijelo vrijeme postojanja ovoga Odreda, na njegovom čelu je bio Todor Vujasinović i, prema svim raspoloživim dokumentima odredske arhive, on je bio mozak Odreda. U toku priprema ustanka, a naročito u prvim oružanim akcijama Todor Vujasinović se uspio tako sjediniti sa ozrenskim ustanicima, da se kasnije, bez obzira na unutrašnje i spoljne krize Odreda, nikada nije postavljalo pitanje njegova autoriteta. Zalog njegovog ugleda, kao komandanta, ležao je prije svega, u tome što je znao da se vješto ophodi prema ljudima i što je posjedovao sposobnost da brzo i energično reaguje i pri razrješavanju najsloženijih vojnih pitanja pred kojima se nalazio Odred. Valja istaći i to da se Ozrenski partizanski odred razvijao u specifičnim uslovima. Pritisnut sa tri strane jakim neprijateljskim snagama, a sa četvrte, masivima planine Ozrena, on nije imao mogućnosti da se jače povezuje sa ostalim partizanskim odredima. Iz istih razloga Odred je bio slabije povezan i sa Pokrajinskim komitetom i Glavnim štabom NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu. Zbog svega spomenutog, lokalno rukovodstvo ovog odreda (a naročito njegov komandant) našlo se u situaciji ili da poklekne pred okupatorom ili da izvore za svoj opstanak i nove poduhvate traži u vlastitoj snazi. Pošto je poznato da se ono nije dalo lako uništiti, nego je na teritoriji Ozrena razvilo jedan od najjačih partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini, to je i ugled komandanta — Todora Vujasinovića — porastao do same legende.

Pašaga Mandžić, politički komesar Odreda, stigao je na Ozren upravo u onom trenutku (18. avgusta) kada su pripreme za ustanak bile već izvršene i kada je trebalo poći u prve oružane akcije. Do toga vremena on je za ozrenske ustanike bio, manje-više, anonimna ličnost, ali je za kratko vrijeme, zahvaljujući dobrim sposobnostima organizatora i ličnoj hrabrosti u borbi, uspio steći veliko povjerenje. Na sastanku vojnih i političkih predstavnika ustanka, održanom u septembru u selu Brezicama, Pašaga Mandžić je odlukom prisutnih prihvaćen za političkog komesara Odreda.⁹⁸⁾ Ovu dužnost vršio je sve do aprila mjeseca 1942. godine, ali je zbog ranjavanja u borbama kod Kladnja i odlaska na razna vojno-politička savjetovanja, bio prilično dugo odsutan od svojih boraca na Ozrenu.

Desna ruka komandanta Odreda bio je njegov zamjenik Todor Panić, bivši narednik. Vojničko znanje Todora Panića došlo je do izražaja u prvim oružanim borbama, a kasnije se sve više potvrđivalo. Dužnost sekretara Štaba odreda obavljao je Mićo Vajić, učitelj, a rad odredske bolnice u početku je počivao na medicinskom znanju Dušanke Vajić, učiteljice.⁹⁹⁾

⁹⁸⁾ T. Vujasinović, isto, 82.

⁹⁹⁾ T. Vujasinović, isto, 73.

Gotovo sav ostali (bataljonski, četni i vodni) komandni kadar Štab odreda je obezbjeđivao ili od ljudi koji su napustili ilegalni partijski rad u susjednim gradovima, ili (što je bila mnogo češća praksa) od neposrednih seljaka-ustanika. Pod kraj 1941. godine stiglo je na ozrensku teritoriju i nekoliko komunista koje su upućivali Glavni štab NOP — odreda za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinski komitet kao ispomoć rukovodstvu ustanka na Ozrenu.

Među prvima, naročito su se istakli Fikret Dedić, Ivo Bojanović, Ismet Kapetanović, Josip Jovanović, Petar Dokić i Dedo Trampić¹⁰⁰⁾.

Iz redova domaćih ljudi izbile su u prvi plan desetine izuzetno hrabrih boraca, koji su u konačnoj strukturi Odreda postali komandiri vodova, četa i bataljona¹⁰¹⁾. Njihov dolazak na ova mjesta zavisio je najviše od ličnog isticanja u borbi, ugleda među borcima, poznavanja vojne vještine i sposobnosti samostalnog rukovođenja jedinicom u odsudnim trenucima napada ili odbrane. Drugo, osim manjih izuzetaka, za komandire vodova ili četa dolazili su ljudi koji su i sami bili iz istih sela odakle i većina njihovih boraca. Praksa potvrđuje, u nizu slučajeva koje smo ispitivali, da se pri izboru ovoga kadra nije mnogo gledalo na politički profil i odanost stvari KPJ.

Gorući problem Odreda, za cijelo vrijeme njegovog postojanja, bio je u tome što se on nije mogao nikako osloboditi nedostatka čvrsto izgrađenih partijskih kadrova koji bi blagovremeno uticali na podizanje političkih svijesti boračke mase. Osim Todora Vujasinovića i Pašage Mandžića, Odred nije imao drugih, iskusnijih partijskih radnika koji bi svakodnevno bdili među borcima i radili na njihovom idejnom izgrađivanju. Naknadni partijski kadrovi koji su stizali na ovo područje kao ispomoć Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu nisu u potpunosti mogli odgovoriti željenoj namjeni, jer su ili dolazili prekasno, ili, u nekim slučajevima, bili loše odabrani.¹⁰²⁾

Mora se takođe istaći da i partijski kadrovi koji su od prvoga dana stajali na raspolaganju Štabu odreda nisu uvijek mogli biti adekvatno upotrijebljeni kao politički radnici. Usljed velikog pritiska okupatora na slobodnu teritoriju, sve raspoložive snage Odreda morale su se u potpunosti posvetiti vojnoj problematici. U uslovima (kakvi su bili na Ozrenu) gdje se čitava slobodna teritorija morala povojničiti, jer su borbe i akcije trajale neprestano nije bilo mnogo vremena za sistematski politički rad. I sami politički komesari jedinica, koji su za ovu djelatnost bili najviše odgovorni, morali su danima bdjeti na položaju i napadati objekte ili odbijati juriše neprijatelja.

Istina, bilo je riješeno na sastanku komandnog kadra II bataljona NOP odreda — odnosno budućeg Ozrenskog odreda, održanom 18. septembra

¹⁰⁰⁾ T. Vujasinović, 16. 26, 32, 130.

¹⁰¹⁾ Među njima su bili: Spasojević Božo, Panić Stanko, Malinović Simo, Malinović Savo, Nedić Miloš, Vukelić Jovan, Jelišić Nedo, Đurić Petko, Radojčić Ignjat, Radojčić Petar, Radojčić Veso, Janković Spasoje, Janković Todor, Panić Luka, Panić Vojin, Lazarević Miloš, Gajić Milovan, Lukić Simo, Todić Cvijetin, Momirović Savo, Sarčević Zarko, Popić Boško, Peđa Relja, Gavrić Bogdan, Bajkanović Jovan, Kršić Veljko, Pejić Mićan, Panić Jovan, Stanišić Dušan, Stanojević Milutin, Đurić Rado, Đuričić Rado, Kopit Drago, Radojkić Spasoje, Radojčić Petar, Milić Miloš, Gračanlija Dušan, Kadlinović Božo, Nikolić Luka, Petković Božo, Nikolić Blažo, Gavrić Milan, Stanojević Milutin, Gavrić Bogdan i dr. T. Vujasinović, isto, 24, 26, 108, 110, 130 141.

¹⁰²⁾ T. Vujasinović, 171.

1941. godine, da se krajem istoga mjeseca napravi izvjestan predah u pogledu vođenja oružanih akcija. Ali, razlog za to nije političke prirode nego želja rukovodstva ustanka da se smanjenjem oružanih akcija poveća izvlačenje hrane na slobodnu teritoriju iz doline rijeke Bosne i Spreče. Pa i tada, dok su borci zajedno s narodom, na jednoj strani »fronta« izvaličili hranu, na drugoj su vođene žestoke borbe sa neprijateljskim posadama.¹⁰³⁾

Od akcija koje su izveli dijelovi Ozrenskog odreda, krajem mjeseca septembra i početkom oktobra, na tzv. maglajskom sektoru, valja posebno istaći:

— 28. septembra napad na domobransku posadu u selu Brodićima kod Maglaja;

29. septembra više uzastopnih napada na domobransku posadu i željezničku stanicu u selu Trbuk, usljed čega je došlo do prekida u saobraćaju;

30. septembra napad na sve vozove koji su saobraćali na relaciji Maglaj—Doboj, i potpuna obustava saobraćaja onesposobljavanjem pruge;

— između 1/2. oktobra prekid željezničke pruge na relaciji Ševarlije — Trbuk i izbacivanje iz saobraćaja teretnog voza broj 167;

— između 1/2. oktobra demonstrativni napad na Maglaj;

— 2. oktobra napad na sve ustaško-domobranske posade i željezničke stanice između Ševarlija i Trbuka;

— 3. oktobra kidanje željezničke pruge između željezničkih stanica Sjenica—Trbuk, izbacivanje iz saobraćaja oklopnog voza i potpuni prekid prometa;

— isti dan napad na brzi voz između Trbuka i Ševarlija u kome su se prevozile njemačke trupe.

Serija pomenutih napada, od kojih su neki izvedeni veoma uspješno, naišla je na širok odjek u ustaničkoj pozadini i ubrzala priliv novih boraca u redove NOP-a.

Na suprotnoj strani kod mjerodavnih organa NDH i nekih njemačkih komandi — aktivnost ozrenskih partizana shvaćena je kao »krajnja drskost četničko-komunističkih bandi«¹⁰⁴⁾ i preduzimane su najraznovrsnije mjere da se ona suzbije.

Od preduzetih mjera tokom mjeseca septembra treba posebno istaći napore Glavnog stožera domobranstva, koji je, u cilju ugušivanja ustanka,

¹⁰³⁾ Opširnije o pomenutim napadima: A VII, NDH, 4/1—18, k-3; Zb. NOR, t. IV/2, 254—257; T. Vujašinić, isto, 106—107.

¹⁰⁴⁾ Tako npr., u izvještaju kotarskog predstojnika za srez Maglaj — upućenog Velikoj župi Usora i Soli, od 4. oktobra 1941. godine stoji: »Kako se iz prednjega viđi četničko-komunistička banda zauzela je na svojim položajima velikog maha ovih zadnjih dana i noći sa svojim čestim napadajima na vlakove rušeći prugu, te ugrožava mnogo promet i javnu sigurnost putnika, naročito na otkliku Rječice—Trbuk—Ševarlije, nanoseći veliku štetu na prugama i vlakovima. Na ovim mjestima čet. komunistička banda zauzela je vrlo dobre utvrde i položaje, iz kojih se sa našim malim vojnim snagama ne mogu istjerati. Prema dobivenim podacima ta banda je naoružana sa velikim brojem pušaka, ručnim bombama i municijom, a navodno da su prije nekih 15 dana za vrijeme napadaja na Bos. Petrovo Selo došli i do dva topa, tri mitraljeza i tovara municije koje su iznijeli u Ozren. Nadalje, da je u toku ove noći ponova ta banda pucala na naše straže kod želj. mosta preko rijeke Bosne u Maglaju, ali su odbijeni.

Da bi se jednom učinio kraj tom zlu, potrebno (je) da se već jednom, ako je moguće započne sa temeljitim čišćenjem terena na kojem se nalazi ta banda, tj. čitav predjel s desne strane Bosne od Zavidovića do Doboja prema Ozrenu, jer ovako se nikako neće doći do kraja s njima«.

Zb. NOR, t. IV/2, 256.

naredio da se u Doboj (dakle u neposrednu blizinu ustanka) prebaci komanda IV domobranske divizije kako bi odatle mogla lakše rukovoditi operacijama svojih jedinica.¹⁰⁵⁾

Međutim, bez obzira na povećanu koncentraciju jedinica NDH u dolini rijeke Bosne i Spreče i napore generala Klajića, komandanta IV domobranske divizije da svojim operativno-taktičkim zahvatima prema ustaničkoj teritoriji osujeti aktivnost ozrenskih partizana, situacija se u ovom dijelu Bosne nije dala mnogo izmijeniti. I ne samo što se nisu mogle uništiti »četničko-komunističke bande« povećanom koncentracijom jedinica nego se tom mjerom nije moglo riješiti ni osnovno pitanje — obezbjeđenje nesmetanog prometa dolinom rijeke Bosne.

Na trećem savjetovanju komandnog kadra Ozrenskog odreda, održanom početkom oktobra, rukovodstvo ozrenskog ustanka stavilo je u zadatak svojim četama da još češće i energičnije ruše pruge Doboj—Maglaj i Doboj — Tuzla i da svakodnevno napadaju neprijateljske posade.

Tako su 6. i 7. oktobra napdani vojni transporti. Osmog oktobra izvršena su iakođe dva napada, i to jedan na voz domobrana, a drugi na transport Nijemaca kojom prilikom su im nanijeti osjetni gubici.¹⁰⁶⁾

Uporedo sa napadima na vozove neki borci su nosili sa sobom letke i dijelili ih zarobljenim domobranima ili stanovništvu po muslimanskim selima.¹⁰⁷⁾

Neprijatelju je bilo osobito teško popraviti pruge ili telefonske linije, kada bi ih ozrenski partizani porušili, jer je to moralo da se izvodi uz jaka vojna obezbeđenja. Svaku manju grupu domobrana koja bi radila na uspostavljanju saobraćaja, partizani su redovno napadali i u više slučajeva zarobljavali¹⁰⁸⁾.

Kada su mjerodavni faktori NDH uvidjeli da se sa partizanima neće moći lako obračunati oružanim putem, onda su pokušali da to postignu propagandnim sredstvima. Oktobra mjeseca rasturani su u više navrata proglašeni u kojima se tražilo da ustanici i narod Ozrena odlože oružje i da se vrate svojim kućama¹⁰⁹⁾. Na ove proglose ustanici su po pravilu odgovorili novim, još žešćim napadima na neprijateljske posade i objekte.

Da bi, bar donekle, podigao moral svojih jedinica koje su bile stacionirane na pruzi Doboj—Tuzla, komandant IV domobranske divizije general Klajić je 20. oktobra posjetio svaku od njih. Nakon obilaska, napisao je izvještaj Ministarstvu hrvatskog domobranstva u kome je glavnu krivicu za

¹⁰⁵⁾ Prebacivanje komande 4. domobranske divizije iz Osijeka u Doboj uslijedilo je u sklopu šire političko-operativne podjele teritorije NDH do koje je došlo u drugoj polovini septembra. Cilj te podjele bio je da se postojećim divizijskim područjima tačno definišu zone dještva i precizno odrede borbeni zadaci. Prema naredenju Glavnog stožera domobranstva, od 19. septembra, grupa generala Klajića, čije je privremeno sjedište bilo u Doboju, imala je zadatak da pokriva i kontrolise teritoriju sjeveroistočne Bosne i da obezbijedi nesmetan promet željeznicom na pruzi Brod—Zavidovići i Doboj — Tuzla. Radi efikasnije upotrebe postojećih jedinica, u okviru grupe generala Klajića (koja je prešla u novu, 4. domobransku diviziju) formirane su četiri gromade, i to: gromada »Mataša«, na prostoru Dervente, gromada »Paja« na prostoru Tuzla—Bosansko Petrovo Selo i Tuzla—Kladanj; gromada »Grum«, na prostoru Rača—Zvornik i gromada »Bosnić« na prostoru Maglaj—Zavidovići. A VII, NDH, 25/1—1, k-2; 27/1—3, k-3 i 20/5—2 k-67.

¹⁰⁶⁾ T. Vujašević, isto, 107.

¹⁰⁷⁾ A VII, NDH, 9/1—8, k-3.

¹⁰⁸⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 310.

¹⁰⁹⁾ A VII, NDH, 20/1—7, k-3.

dotadašnje neuspjehe bacio na niži komandni kadar koji je, kako kaže, neodgovoran i slabo inicijativan. Za vojnike je konstatovao da ne znaju svoje dužnosti, da nemaju zaklone, da su prljavi, neobrijani i slabo obučeni. Na kraju izvještaja zaključio je: »Kakva je sigurnost i zašto je bilo toliko žrtava i zarobljenih, nije trebalo ni govoriti.«¹¹⁰⁾

U izvještaju generala Klajića, kao i nekim drugim izvještajima, koji potiču sa ozrenskog područja ne otkrivaju se pravi razlozi neuspjeha domobranskih jedinica. Umjesto da se otvoreno prizna snaga i hrabrost protivnika uzroci se traže na sporednom kolosijeku.

Poneseni velikim, početnim, »uspjesima države« kojoj su služili i uspjesima svojih saveznika, jedan broj generala NDH, mahom bivših austro-ugarskih oficira, nije mogao dugo vremena da shvati da unutar Trećeg Rajha, a pogotovo unutar novoformirane NDH, može postojati neka vojna snaga kojoj bi trebalo priznati status protivnika. U takvu grupu očigledno je spadao i sam general Klajić, koji će ozrenske partizane redovno nazvati »četničko-komunistički banditi«, mada je i sam najbolje znao da to ne odgovara stvarnosti.

Ne osvrćući se mnogo na to kako ih naziva protivnik i šta o njima misli štampa NDH, ozrenski partizani su — tokom oktobra mjeseca — striktno sproveli u djelo svoj plan oružanih akcija. Da bi što izazovnije demonstrirali svoju snagu, oni se više nisu zadovoljavali samo uobičajenim napadima na izolovane domobranske posade i slabije obezbijeđene vozove, nego su vršili i čitav niz borbenih dještava u neposrednoj blizini Doboja. Tako su, npr., borci Lipačke čete pod komandom Petka Đurića i Bogdana Gavrića dugo vremena držali visove sela Lipac i odatle ugrožavali saobraćaj na željezničkoj pruzi Dobj—Boljanići i Dobj—Trbuk.

Među borbama ove čete, kao i nekih drugih četa Ozrenskog odreda, postepeno su se javili takvi specijalisti za presijecanje željezničkih pruga i uništavanje neprijateljskih vozova da im nisu bili ravni ni najbolje školovani inženjeri.¹¹¹⁾

Njihovom inicijativom ozrenski partizani su, usred dana 20. oktobra, izbacili iz šina njemački transport između Karanovca i Suhog Polja i tom prilikom nanijeli velike gubitke okupatoru. Sedam dana kasnije izvršen je uspješan napad na voz domobrana kojom prilikom je bilo dosta mrtvih i ranjenih vojnika.¹¹²⁾

Prema izvještaju NDH od 31. oktobra, saznajemo da je istoga dana, između željezničke stanice Donja Paklenica — Dobj, izbačen iz saobraćaja brzi voz sa njemačkim vojnicima i da je »bilo mnogo zarobljenih i poginulih.«¹¹³⁾

¹¹⁰⁾ A VII, NDH, 6/15a—1, k-118.

¹¹¹⁾ Na tome poslu naročito su se isticali komandir Lipačke čete Bogdan Gavrić, Ignjat, Veso i Rado Radojčić.
T. Vujašinović, isto, 108.

¹¹²⁾ A VII, NDH, 27/1—5, k-3; T. Vujašinović, isto, 109.

¹¹³⁾ A VII, NDH, 41/4—3, k-143.

Ovaj, kao i uspješan napad Lipačke čete na jedan drugi transport, izvršen dan kasnije u neposrednoj blizini Doboja,¹¹⁴⁾ najbolje su potvrdili snagu i borbenu vrijednost ozrenskih partizana. Nemajući dovoljno jedinica da se obračunaju sa »četničko-komunističkim bandama« — kako su ih tada još uvijek nazivali — ustaške vlasti su morale pribjeći drugim mjerama. Od početka novembra gotovo u potpunosti je obustavljen noćni saobraćaj, a tokom dana on se odvijao u sistemu konvojâ, koje su, po pravilu, pratili specijalni oklopni vozovi i jaka vojna obezbjeđenja. U isto vrijeme, duž pruge, a naročito pored mostova i propusta, izgrađen je niz betonskih bunkera i utvrđenja gdje su smještene odjeljenja za obezbjeđenje pruge. Uporedo sa ovim, vojnim mjerama, vlasti NDH ponovo su pokušale da uspostave »kontakt« sa rukovodstvom ustanka i da ga privole na predaju¹¹⁵⁾. Međutim, slično nekim ranijim pokušajima, i ovoga puta, namjere su propale.

Mnogo brojne oružane akcije koje su izvele čete Ozrenskog odreda tokom mjeseca oktobra, pozitivno su se odrazile u više pravaca. Borbom je, u prvom redu, proširena slobodna teritorija, stečeno borbeno sikustvo, oteto novo oružje, pojačan priliv boraca, formirane nove čete, uspostavljena čvršća organska veza između pojedinih jedinica i jedinica kao cjeline i Štaba odreda. Dalje, uspješna borba je dovela do čvršćeg jedinstva između fronta i pozadine, razvijanja kurirske i obavještajne i druge službe, intenzivnije organizacije pozadine, jačanja opšteg morala ustaničke mase, intenzivnijeg razvijanja pratećih ustanova i jednom rječju, — produbljivanja uvjerenja da se samo tim putem, tj. putem borbe — može izaći na kraj sa okupatorom.

Osim unutrašnjih uspjeha, Ozrenski partizanski odred tokom oktobra mjeseca afirmisao se i na širem planu. Na njega je osobito računao Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu kada je pravio svoje planove za oslobođenje Kladnja, prodiranje u centralnu Bosnu i za čvršće međusobno povezivanje već postojeće slobodne teritorije u istočnoj Bosni. U duhu tih širih kombinacija Glavnog štaba, rukovodstvu Ozrenskog odreda naređeno je da pošalje oko 150—200 ljudi koji bi učestvovali, zajedno s Bircanskim odredom i dijelovima nekih četničkih snaga, u oslobođenju Kladnja. Krajem oktobra, oko 150 najboljih ozrenskih boraca krenulo je zajedno sa Pašagom Mandžićem, političkim komesarom Odreda i Todom Panićem, zamjenikom Odreda u pravcu Kladnja. Pokret ove jedinice, njeno učešće u borbama oko Kladnja i ponovni povratak na Ozren, uglavnom su određeni u našoj historiografskoj literaturi. O tome postoje i veoma brojni podaci u neprijateljskoj građi.¹¹⁶⁾

Međutim, manje je pisano o tome — šta je značio odlazak ove jedinice (iako privremen) sa područja Ozrenskog partizanskog odreda. Sudeći po daljoj aktivnosti Ozrenskog odreda u napadima na neprijateljske komunikacije, izgleda da se u vojničkom smislu nije mnogo osjećalo odsustvo boraca koji su krenuli prema Kladnju¹¹⁷⁾. Ali, gledano kroz političku prizmu —

¹¹⁴⁾ A VII, NDH, 1/1—1, k-4; T. Vujašinović, isto, 109.

¹¹⁵⁾ T. Vujašinović, isto, 110.

¹¹⁶⁾ A VII, NDH, 28/1—12, 29/1—12, 29/1—18, 30/1—8, k-3 i 1/1—3, 3/1—1, k-4.

bio je to veliki gubitak za Odred, jer su sa Ozrena krenuli mahom članovi Partije, istaknuti komandiri jedinica i, po pravilu, probrani borci. Njihov odlazak doveo je do niza personalnih izmjena naročito u vojnoj strukturi Odreda. Iako se kasnije većina boraca vratila na područje slobodne teritorije Odreda¹¹⁸⁾ oni se više nisu uključivali na pređašnja mjesta, već je iz tog sastava, odlukom Štaba odreda, formiran Udarni (4.) bataljon.¹¹⁹⁾

U borbama u toku novembra i decembra ovaj bataljon je odigrao značajnu vojničku ulogu, jer se nalazio na dijelu ozrenskog »fronta« (Sižje—Podsjelovo) koji je u posljednja dva mjeseca 1941. godine bio veoma ugrožavan neprijateljskim snagama.

Poslije dva snažna napada na neprijateljske vozove, koje su izvršile jedinice Ozrenskog odreda krajem mjeseca oktobra, mjerodavni faktori NDH, a osobito Glavni stožer domobranstva, odlučili su da se na područje IV domobranske divizije upute nove snage koje bi, zajedno s postojećim, preuzele inicijativu i deblokirale ugrožene pruge.¹²⁰⁾

U zoru 15. novembra iz doline rijeke Bosne i Spreče započeo je snažan napad ustaško-domobranskih snaga na položaje ozrenskih partizana. Pravač glavnog udara išao je od Doboja prema selu Lipac. Akcijom je rukovodio lično Salko Alikadić, potpukovnik. Iako je raspolagao podacima II domobranskog zbora prema kojima je izlazilo da na Ozren planini ima oko 3.000 dobro naoružanih »odmetnika«, on nije krić vjeru u svoj uspjeh. Prvog dana borbe njegove su čete, podržane jakom artiljerijom, postigle izvjesne uspjehe na sektoru sela Lipac, ali su u međuvremenu izgubile posadu u reonu Gavrića Brdo. Sesnaestog novembra, smišljenom akcijom ozrenskih partizana bile su uništene ili protjerane u dobojsko predgrađe i ostale Alikadićeve snage. Samo-

¹¹⁷⁾ Da bi omogućili lakše prebacivanje svoje jedinice prema Kladnju, ozrenski partizani bili su, krajem oktobra, izuzetno aktivni. Tako su 28. oktobra izvršili napad širih razmjera na prugu Tuzla—Doboj i uništili putnički voz. Dva dana kasnije napali su brzi voz na pruzi Doboj—Maglaj. U oba napada uništen je dobar broj neprijateljske žive sile i zaplijenjene su znatne količine oružja, municije, novca i druge robe.

Zbog ovih napada i ugroženosti terena na pruzi Doboj—Maglaj—Sarajevo, naređeno je:

a) Da zapovjednici zdrugova III zbora najžurnije prouče i preduzmu najdjelotvornije mjere za što bolje osiguranje prometa na ovoj pruzi.

b) U ovu svrhu predvidjeti za pojedine vlakove dovoljno jaku vojničku pratnju sa strojnicama, organizirati stalan nadzor pruge putem oklopnih vlakova, koristiti na osjetljivim dionicama lokomotive-izvidnice, povećati broj ophodnje i poboljšati službu izvještavanja, kao i po potrebi uzeti taoce u vlakove.

c) U većim postajama držati u pripremi pokretne pričuve sa potrebnim prevoznim sredstvima za brzo premještanje. O preduzetim mjerama izvjestiti Glavni stožer.

A VII, NDH, 2/1—1, k-4; T. Vujasinović, isto, 120.

¹¹⁸⁾ U borbama kod Kladnja izginuo je izvjestan broj boraca (3—4) iz Ozrenske jedinice. Među njima je bio ranjen, a zatim brzo preminuo i Petar (Pejo) Marković, husinski rudar, jedan od prvoboraca Ozrenskog odreda. Njegova smrt je kasnije inspirisala Miloša Popovića — Đurina da napiše pjesmu »Konjuh planinom«.

Jedan dio boraca, koji su bili teže ranjeni, zajedno s Pašagom Mandžićem, prebačen je u Sekoviće i na njih Odred nije mogao dugo vremena računati. Zajedno s borcima koji su se na Ozren vratili, došla je i jedna grupa zeničkih radnika.

T. Vujasinović, isto, 121—128.

¹¹⁹⁾ O formiranju ovog bataljona T. Vujasinović piše:

»Osnov toga bataljona činili su ljudi iz one udarne grupe koja je išla na Kladanj. Nju smo popunili dvema četama Trebavaca... Za komandanta smo postavili Miloša Popovića, za komesara Peru Dokića, za komandire četa Dušana Stanišića, Miloša Kupresa, Mišu Ignjatovića i Nikolu Celića. Taj bataljon nije imao pred sobom nekog jakog neprijatelja, i zato je, pored obezbeđenja položaja između Sižja i Podsjelova, trebalo da posluži kao neka vrsta vojno-političke škole za mlade kadrove i da u neku ruku bude odredska rezervna.

T. Vujasinović, isto, 130.

¹²⁰⁾ U tom cilju bila je 13. novembra prebačena na sektor Doboja 3. bojna, 2 pešadijske pukovnije i 13. satnija 11. pešadijske pukovnije.

A VII, NDH, 10/1—10, k-4.

uvjerena Alikadićeva akcija od koje je, izgleda, mnogo očekivao i sam Pavelić, skupo je stajala ustaško-domobranske snage. Na bojištu je palo oko 90 neprijateljskih vojnika na čelu sa p. pukovnikom Alikadićem, satnikom Zvonkom Jelušićem i zloglasnim ustašom Hasanom Mujanovićem. Zarobljeno je oko 100 domobrana i tri oficira. Najdragocjenije partizanima bio je plijen u oružju i to pet bacača mina, 6 teških i 18 lakih mitraljeza, oko 160 pušaka, nekoliko sanduka municije, zatim više telefona i druge vojne opreme. Gubici partizana iznosili su 10 mrtvih i 10 ranjenih.¹²¹⁾

Nakon Alikadićevog poraza, druga polovina novembra protekla je u relativnom miru. Istina, i dalje su ozrenski partizani vršili uobičajene napade na neprijateljske konvoje¹²²⁾, ali nije bilo nikakvih spoljnih znakova na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da je u bliskom izgledu neka šira ofanziva protivnika. Međutim, dok je običnom posmatraču izgledalo da se komanda IV domobranske divizije pomirila sa svojom lošom vojničkom perspektivom u dolini rijeke Bosne i Spreče, za to vrijeme vršene su pripreme širih razmjera za definitivnu likvidaciju ozrenskih ustanika.

U dogovoru sa vladom NDH i Glavnim stožerom domobranstva na tome je, još početkom novembra, započeo raditi general Iser, zapovjednik II domobranskog zbora. Tokom mjeseca pažljivo su proučavani podaci o ozrenskim ustanicima, razrađivan je operativno-taktički plan i prebacivane su jedinice u dolinu Bosne i Spreče. Uoči napada na slobodnu teritoriju Ozrena — 3. decembra — sleglo se u reonu Tuzla — Gračanica — Doboj — Maglaj preko 7.000 neprijateljskih vojnika koji su stupili u akciju u tri operativne grupe.¹²³⁾

U borbenoj zapovijesti, kojom su tačno precizirani bliži i dalji zadaci svakoj jedinici, istaknuto je:

¹²¹⁾ A VII, NDH, 15/1—13, 17/1—7, 16/1—2, k-4; 13/15-1, k-1701; 22/17—2 do 14, k-61a i 9/1—7, k-1998.

¹²²⁾ U akcijama na uništavanju neprijateljskih vozova istakao se naročito u drugoj polovini novembra, Luka Panić, komandir Boljaničke čete. On je 24. XI postavio seriju mina na pruzi Doboj—Tuzla, u blizini Boljanica i tom prilikom napravio pravi lom na neprijateljskom konvoju. Zb. NOR, t. IV/2, 154—155.

¹²³⁾ Prvu grupu, koja je pošla u borbu sa linije Maglaj—Trbuk, sačinjavali su: Stožer 1. pješačke pukovnije; 1. 4. i 5. bojna iste pukovnije; posada Maglaja (1/2 satnije); 1/2 satnije Sarajevske doknadne bojne; brdski vod 2. bojne Vojne krajine (bez jednog odjeljenja), 3. topnički odjel (bez 3. bitnice). Prema nekim podacima, ova grupa je raspolagala sa oko 2.400 vojnika, nešto oko 2.000 pušaka, 110 puškomitraljeza, 18. mitraljeza, 8 haubica, 2 brdska i 8 protivtenkovskih topova i jedan broj minobacača.

Druga grupa je imala polazni položaj u reonu Doboj i nju su sačinjavali: Stožer 5. pješačke pukovnije, 3. pohodna bojna hrvatske legije, 3 bojna 2. pješačke pukovnije, 1. bojna i 13. 14. i 15. satnija 5. pješadijske pukovnije, 10 topnički odjel (bez 2. bitnice i 1. voda 1. bitnice) brdski vod 5. bojne Vojne krajine (bez 1 odjeljenja), oklopni vod (troja bojna kola) i 2 oklopna vlaka. U sastav ove grupe došla je 3. decembra i 3. bojna 3. pješačke pukovnije. Sveukupne snage ove grupe iznosile su oko 3.000 vojnika, 2.700 pušaka, 98 puškomitraljeza, 34 mitraljeza, 8 haubica, 4 brdska topa i 8 protivtenkovskih topova, 13 minobacača i 3 laka tenka.

Treću grupu sa polaznim položajem na relaciji Doboj—Boljanica, sačinjavale su 3 ustaške bojne, 1 vod haubica, 2. bitnica 4. topničkog odjela. U ovoj grupi je bilo oko 1.500 ustaša, 100 automatskih oružja, 6 haubica i laki tenk.

Neposredni komandanti prve dvije grupe bili su komandanti odgovarajućih pukovnja, a treće ustaški potpukovnik Juca Rukavina. Pored navedenog, komandantu 4. domobranske divizije stajale su na raspolaganju: 3 bitnice 3. topničkog odjela, 1 bitnica 4. topničkog odjela i 2. bitnica 10. topničkog odjela. U rezervi, za osiguranje Doboja i komunikacija bile su: 3. bojna 5. pješačke pukovnije, 24. satnija 3. pješačke pukovnije, prva satnija 8. pješačke pukovnije (bez 1 voda), 14. satnija, 2. pješačke pukovnije, 13. satnija 11. pješačke pukovnije i 4, 6, i 8 štrafinski vod sa 2 brdska i 8 protivtenkovskih topova. A VII, NDH, 1/1—1, k-54; A. Đonlagić, Ozrenska operacija (od 3—12 decembra 1941), Vojnoistorijski glasnik, 6/1956, 3—36.

»Odmetničko-četničke i komunističke bande već duže vremena uznemiravaju sa Ozrena planine naš željeznički promet, uništavaju brzoglasne i brzojavne linije, napadaju razbojnički na naša sela i vlakove i uopće smetaju konsolidiranju prilika u Bosni.

Da bi se sa ovim bandama definitivno obračunalo izvršit će se koncentričan pohod na Ozren planinu u cilju uništenja navedenih bandi i njihovih gnijezda¹²⁴⁾.

Glavna zapovijest je, kasnije, dopunjena sa nekoliko takozvanih »naputaka«, u kojima se pobliže govori o protivniku, njegovoj borbenoj vrijednosti, postupku jedinica sa zarobljenicima, zaplijenjenoj imovini i dr. Tako se npr., u jednoj dopunskoj zapovijesti kaže:

»Četničko-komunistički protivnici u Ozren planini imali su u posljednje vrijeme nekoliko lokalnih uspjeha, uslijed kojih su postali veoma drski, smioni, žilavi, podli i lukavi. Oni su stručnjački raspoređeni, te imaju i svojih organiziranih položaja. Naoružanje je odlično. Imaju čak i nekoliko bacača. Sa municijom stoje dobro. Imaju i kacige¹²⁵⁾.

Zato, preporučuje zapovijest, protivnika treba tući njegovom taktikom »sa puno lukavstva i velikom oprezom«.

Vjerujući u apsolutni vojnički uspjeh svojih jedinica, mjerodavni ustaško-domobranski komandanti nisu ni pomišljali da prema ustanicima treba djelovati drugačije, osim putem sile i bespoštednog terora. U tom cilju svim jedinicama bilo je dostavljeno uputstvo sljedeće sadržine:

»Postupak četa u akciji:

a) svaki koji bude na operativnom području nađen sa puškom ili se kod njega nađe streljivo ili drugo ubojito tvorivo ima se odmah smaknuti.

b) građani bez puške, bez obzira na godine starosti i na pol, koji budu uhvaćeni na operativnom području izvan sela — naročito u šumi, smatrati ih kao jatake, uhvatiti ih i otpremiti u Doboju radi dalje otpreme.

c) pretresti sve kuće.

Po jednu pogodnu zgradu (tvrđi materijal) u selu sačuvati za potrebe budućih oružničkih postaja.

d) svu hranu, slamu i stoku čuvati od paljevine i zatiranja. Pomoću oružničkih patrola i za ovu svrhu određenog ljudstva prikupiti i slati u Doboju opskrbnom skladištu sve što se od hrane, stoke i ostalih životnih potreba nađe na terenu.¹²⁶⁾

Dakle, namjera neprijatelja bila je da svojim velikim vojnim poduhvatom uništi ne samo Ozrenski partizanski odred nego i njegovu pozadinu.

Iako je operacija »Ozren« spremana u velikoj tajnosti, ona je otkrivena blagovremeno od strane partizanske obavještajne službe u Doboju. Nakon proučavanja primljenih podataka, Štab ozrenskog partizanskog odreda održao je vojno savjetovanje na kom je donijeta odluka da se jednice ne

¹²⁴⁾ A VII, NDH, 1/1—10, k-54.

¹²⁵⁾ A VII, NDH, 1/1—15, k-54.

¹²⁶⁾ A VII, NDH, 1/1—13, k-54.

povlače sa postojećih položaja, već da se suprotstave okupatoru odsudnom odbranom. Na donošenje takve odluke presudno su uticala dva faktora. Prvo, Odred je bio toliko povezan sa pozadinom (borci su, po pravilu, branili svoja sela) da se nije mogla zamisliti druga taktika, osim one kojom se po svaku cijenu brani slobodna teritorija. Drugo, niz ranijih vojničkih uspjeha bio je toliko podigao moral ozrenskih boraca, da su oni, i ovog puta, dočekali okupatora sa puno samopouzdanja.

Vojnu snagu Odreda sačinjavali su u to vrijeme četiri bataljona sa oko 1000 boraca. Od naoružanja Odred je imao 900 pušaka, 30 puškomitraljeza, 8 mitraljeza, 3—4 minobacača i relativno male zalihe municije.¹²⁷⁾

Njegovu teritoriju 3. decembra započelo je napadati oko 16. ustaško-domobranskih bojni, koje su, prema nekim podacima, raspolagale sa blizu 360 automatskih oružja, 20 minobacača, 66 raznokalibarskih topova, 6 bornih kola i dva oklopna voza.¹²⁸⁾

U borbama, koje su trajale neprekidno sve do 12. decembra, Odred se žilavo branio. Iako je u direktnim okršajima izgubio nekoliko vrsnih komandira četa i znatan broj boraca, nije se osjetnije povlačio.¹²⁹⁾ Uz velike napore, komandantu operacije »Ozren« generalu Arturu Gustaviću pošlo je za rukom da zaposjedne nekoliko uporišta Ozrenskog odreda (Ruj, Bojića Kamen, Lipačke Glavice) i da za izvjesno vrijeme obezbijedi nesmetan promet na željezničkoj pruzi Doboj—Tuzla i Doboj—Teslić. Međutim, sve je to skupo plaćeno ljudstvom i materijalom koji su u devetodnevnom decembarskim borbama izgubile ustaško-domobranske bojne. Da operacija »Ozren« nije uspjela, pokazuje Dnevnik IV domobranske divizije, kao i izvještaj generala Isera od 22. decembra.¹³⁰⁾

Poslije iscrpljujućih borbi iz prve polovine decembra, Ozrenski partizanski odred je bio neko vrijeme u stanju oporavljanja i unutrašnje konsolidacije, a zatim je, krajem decembra, ponovo ispoljio izvanrednu vojničku aktivnost. U tom vremenu još više je proširio svoju slobodnu teritoriju (oslobodio Vozuću, Stog i Krivaju) i bio na putu da se tješnje poveže sa Romanijskim partizanskim odredom. Ambicije u ovom pravcu najviše su omeli četnici kapetana Dragoslava Račića (tzv. »Cerska brigada«) koji su, po zauzimanju Olova od strane partizana, prodrli u dolinu rijeke Krivaje i započeli sa pljačkom po muslimanskim selima. Pokušaji Štaba ozrenskog odreda da udruženi idu u zajedničke akcije na neprijateljska uporišta, nisu dali nikakve pozitivne rezultate. U 1942. godinu Ozrenski partizanski odred je ušao sa dosta brojnim vojnim snagama, ali i sa nedovoljno definisanim stavom u pogledu daljeg odnosa prema četničkom pokretu.

¹²⁷⁾ A Donlagić, isto, 15.

¹²⁸⁾ T. Vujasinović, isto, 168.

¹²⁹⁾ Poginuli su: Dušan Stanišić, komandir 1. čete 4. bataljona, Stanko Panić, komandir 1. čete 2. bataljona, Milan Gavrić, komandir Lipačke čete, kao i nekoliko desetina boraca. Osim poginulih, izbačeno je iz stroja i oko 80 drugih boraca koji su bili teže i lakše ranjeni. Prema ustaško-domobranskim dokumentima, cijeni se da je u operaciji »OZREN« uništeno oko 500 ustanika. Ova brojka je svakako pretjerana, osim ako nemamo u vidu i uništavanje civilnog stanovništva. *Zb. NOR*, t. IV/2, 533; T. Vujasinović, isto, 162—169.

¹³⁰⁾ U zaključku izvještaja o operaciji »Ozren« general Iser piše: »Ova i ovakva akcija osim žrtava u ljudstvu i milionskih šteta (po nekoliko desetina miliona svakog polumjeseca) — u najvećoj mjeri šteti našem ugledu i državnim prohibitcima«. *Zb. NOR*, t. IV/2, 496—503 i 530—531.

b) Rad partijske organizacije na učvršćenju ustaničkih jedinica — formiranje okružnih komiteta

Uporedo sa pojavom i razvitkom ustanka, odvijao se čitav niz promjena na polju unutrašnje strukture i djelovanja organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini. Te promjene su bile uslovljene, s jedne strane, logikom razvika samog ustanka, a s druge, nastojanjem okupatora da baš u tom, za Partiju najsudbonosnijem trenutku, zada odlučan udarac.

Rad KPJ, od okupacije do ustanka, bio je ispunjen neobično živom i mnogostranom aktivnošću. Ona u to vrijeme: lecima, proglasima, živom riječju i na druge načine poziva narod na otpor protiv okupatora, budi u njemu vjeru u sopstvene snage, ustaje protiv masovnog terora i pokolja i, što je najvažnije, i sama se svim svojim bićem orijentiše na oružane pripreme ustanka. Te pripreme su bile naročito forsirane nakon sjednice Pokrajinskog komiteta od 13. jula, na kojoj je bio razrađen i plan oružanih akcija za pojedina područja u Bosni i Hercegovini. U vezi s realizacijom toga plana, dašlo je i do masovnijeg pomjeranja partijskih kadrova iz gradova u pravcu budućih ustaničkih centara.

U času izbijanja ustanka organizacija KPJ na području istočne i centralne Bosne ima sljedeći razmještaj: u Sarajevu se nalazi sjedište Pokrajinskog komiteta na čelu sa Svetozarom Vukmanovićem, Isom Jovanovićem i Borišom Kovačevićem. Ostali članovi najvišeg partijskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu bili su upućeni kao ispomoć oblasnim partijskim rukovodstvima. Tako su npr., bili: Avdo Humo u Hercegovini, Đuro Pucar u Bosanskoj krajini a Uglješa Danilović u tuzlanskoj oblasti. Pored »okrnjenog« PK, u Sarajevu je u isto vrijeme djelovao Mjesni komitet KPJ sa nizom partijskih organizacija i ćelija iz kojih je već bio izašao dobar broj članova u susjedne regione gdje je trebalo započeti ustanak. Štab sarajevske oblasti, na čelu sa Slobodanom Principom i Hasanom Brkićem, nalazio se u selu Luke sa zadatkom da odatle rukovodi i koordinira oružanim akcijama na Romaniji, Jahorini i u sjeverozapadnom dijelu sarajevske oblasti. Štab za tuzlansku oblast našao se u vrijeme otpočinjanja ustanka u Šekovićima i u toku avgusta mjeseca imao je prilično slabe kontakte sa svojim sreskim štabovima na Majeveci i Ozrenu. Partijsko članstvo iz Bijeljine, Brčkog, Tuzle, Doboja, Maglaja i nekih drugih mjesta također je, u najvećem broju, napustilo gradove i direktno se našlo u prvim borbenim akcijama.

Od šest ustaničkih regiona istočne Bosne, najviše članova KPJ imali su Romanija i Majevec sa Semberijom i Bosanskom Posavinom, a najmanje kalinovičko-jahorinski kraj i područje sjeverozapadno od Sarajeva. Kada se ide od jednog do drugog ustaničkog centra, primjećuje se da je i u pogledu kvaliteta partijskog kadra postojala osjetna razlika. Ozrenski kraj imao je npr., priličan broj članova KPJ, ali je među njima bilo malo onih koji su imali duže revolucionarno iskustvo. Suprotno tome, Birač je imao daleko manje domaćih članova, ali je pred otpočinjanje oružanog ustanka ovdje došao Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast, pa je situacija bila povoljnija. Romanija i Majevec sa Semberijom i Bosanskom Posavinom imale su sličnu situaciju u pogledu broja i kvaliteta partijskog kadra, ali su zato, među njima, postojale osjetne razlike u tzv. objektivnim uslovima.

U prva tri mjeseca oružane borbe, partijsko članstvo u svim regionima istočne Bosne angažuje se, uglavnom, na rješavanju vojnih problema ustanka. Zbog toga, kao i zbog pojačanog pritiska okupatora i ustaša, mnoge partijske organizacije nisu u mogućnosti da se bave vlastitim kadrovskim uzdizanjem. Organizovana ćelijska aktivnost nastavlja se samo u nekim gradovima i u onim ustaničkim središtima gdje su se našli brojniji i iskusniji komunisti. Tokom avgusta mjeseca, pa i kasnije, situacija je bila takva da su mnogi pripadnici KPJ, usljed kidanja partijskih veza, morali da djeluju samostalno i nezavisno od svojih rukovodstava.¹³¹⁾ Slično je bilo i sa nekim ustaničkim štabovima.

U ovo vrijeme osobito je bio otežan rad delegata CK KPJ Svetozara Vukmanovića, jer je dobar broj njegovih najbližih suradnika dopao ustaških zatvora (Iso Jovanović, Lepa Perović, Radojka Lakić i dr.) ili morao da napusti Sarajevo i da ide na oslobođenu teritoriju. Da bi nekako prebrodio nastalu krizu, Vukmanović je pozvao Uglješiu Danilovića da se vrati iz Tuzle. Međutim, i Danilović je proveo u Sarajevu samo nekoliko dana, pa je morao ići u Hercegovinu da rukovodi tamošnjim ustankom. U toku avgusta i septembra mjeseca Vukmanović je praktično predstavljao i delegata CK KPJ i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu. Do takvog stanja stvari došlo je iz više razloga. Prvo, na sjednici Pokrajinskog komiteta od 13. jula nisu podrobnije razmotreni svi modaliteti rukovođenja ustankom u Bosni i Hercegovini. Drugo, Vukmanović je pošao od pretpostavke da će za ustanak biti korisnije ako većina članova Pokrajinskog komiteta napusti Sarajevo i pođe u pojedine oblasti. Treće, nije se ni moglo predvidjeti da će pojedini komunisti — rukovodioci pasti tako brzo u ustaško-okupatorske zatvore.

Nakon raspoređivanja partijskih kadrova po oblastima Vukmanović se osobito puno bavio sabotazama i diverzijama po gradovima. U vezi s tim, postavljao je pred neke partijske organizacije isuviše teške i odgovorne zadatke. Tako je, npr., od komunista u Željezničkoj radionici i Ložionici u Sarajevu i od komunista u Zenici tražio da prethodno unište razna industrijska postrojenja i objekte, pa da tek onda napuste gradove i formiraju partizanske odrede. Kada mu je saopšteno da se ovi zadaci ne mogu izvršiti, pozvao je partijske sekretare, zaprijetio im kaznama i raspuštanjem organizacija. Nakon naknadnih intervencija, komunisti su pošli u akcije. U Željezničkoj ložionici u Sarajevu izvršena je manja diverzija (bačena je paklena mašina u parni kotao), ali je partijska organizacija u Zenici bila u toku priprema provaljena i većina njenih članova pobijena ili pohapšena. Provala u Zenici, kao i zatvaranje nekih komunista, povezanih sa diverzijom u Sarajevu, negativno se odrazilo na razvitak ustanka, kao i na omasovljenje Partije u sarajevskoj oblasti. Nakon obračuna u Zenici, udvostručena je kontrola nad svim preduzećima i objektima koji su bili od interesa za okupatora.

Iz ovoga perioda datiraju i neka pisma Svetozara Vukmanovića, upućena J. B. Titu i CK KPJ, u kojima se govori o oportunističkom držanju par-

¹³¹⁾ Takvih primjera je bilo na području svih ustaničkih centara, a naročito na Majeveci, Ozrenu i u kalinovačko-jahorinskom kraju.

tijske organizacije u Bosni i Hercegovini.¹³²⁾ Smatrajući da sadržaj pisma odražava stvarno stanje, CK KPJ šalje u ove krajeve nekoliko iskusnijih komunističkih organizacija koji su se momentalno nalazili u Zagrebu nakon povratka iz španskog građanskog rata. Nema sumnje da je dolazak ovih ljudi predstavljao znatno pojačanje partijskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini.¹³³⁾

Dvadeset trećeg septembra pobjegli su iz ustaškog zatvora u Sarajevu: Iso Jovanović, Vaso Miskin, Milutin Đurašković i Nisim Albahari i ubrzo se prebacili na oslobođenu teritoriju Romanijskog partizanskog odreda. Nakon njihovog bjekstva, kao i nakon prebrođavanja nekih drugih privremenih kriza i zatvaranja kruga partijskim provalama, u Sarajevu je ponovo došlo do izvjesnog konsolidovanja partijskih redova. Stanje se osobito popravilo nakon dolaska Avda Hume, koji se vratio iz Hercegovine na zahtjev Svetožara Vukmanovića da pruži ispomoć sarajevskoj partijskoj organizaciji.

Svetožar Vukmanović i Avdo Humo su, uz prisustvo još nekih rukovodećih članova KPJ, održali 15. septembra sastanak u Sarajevu na kome su po prvi put nakon podizanja ustanka, svestranije razmatrali vojno-političku situaciju u Bosni i Hercegovini i donijeli nekoliko zaključaka o potrebi preorijentacije rada partijske organizacije s obzirom na nove uslove djelovanja.¹³⁴⁾

Prvo, utvrdili su da se međunarodni položaj Njemačke i njenih saveznika pogoršava sve više na vojnom i političkom planu. Zbog velikog angažovanja na istočnom frontu, Njemačka nema dovoljno snaga da se radikalnije obračuna sa ustaničkim pokretima u porobljenim zemljama. U tom pogledu Jugoslavija, a posebno Bosna i Hercegovina, predstavljaju eklatantan primjer. Da bi nekako spriječili opštenarodne ustanke, njemački i talijanski okupatori se služe raznim sredstvima. Tako se, npr., kaže: »Njemačka ide sada zatim da pocijepa srpski narod tako da se on međusobno uništava. Ona nastoji da nas izoluje od masa koje su već otvoreno stupale sa nama na put oružanog ustanka. Takva politika Njemač(kog) okupatora vidi se jasno i kod nas u Bosni. Njemački okupatori u poslednje vrijeme hapse i razoružavaju ustaše koji vrše strahoviti pokolj nad srpskim narodom u Bosni. Oni se time žele prikazati kao oslobodioci srp(skog) naroda ispod terora ustaša. Istu politiku vode i italijanski okupatori u Hercegov(ini). Italijani su iskoristili težak međunarodni položaj Njemačke i oteli joj čitavu Dalmaciju i Hercegovinu. I oni hapse i razoružavaju ustaše želeći se prikazati kao oslobodioci ispod terora ustaša. Namjera i jednih i drugih okupatora je jasna. Oni žele da na svaki način odvuku masu srpskog naroda od nas. S druge strane oni ubacuju u redove naše partizanske vojske razne komitske, četničke i pljačkaške bande koje pljačkaju muslim(anska) sela i izazivaju razdor između muslimana i Srba i na taj način sprečavaju zajedničku borbu, ovih protiv okupatora. U poslednje vrijeme se pojave ovih bandi povećavaju iz razloga što muslim(ani) sve više počinju prelaziti na stranu ustanika, pošto su se uvjerali da naša partizan(ska) vojska se bori i za njihovu slobodu i pošto vide da se odnosi između Njem(ačke) i Turske svakim danom sve više zaoštravaju.«¹³⁵⁾ Drugo,

¹³²⁾ Arhiv Instituta za radnički pokret, Beograd, Fond CK KPJ, sig. 27/1941.

¹³³⁾ Među njima su bili Kosta Nađ, Petar Drapšin, Mihajlo Milosavljević i dr.

¹³⁴⁾ U nekim memoarskim sjećanjima, kao i u objavljenjima Hronologiji Vojnoistorijskog instituta, str. 100 ovaj sastanak je poznat pod nazivom: Sastanak PK KPJ za BiH od 15. septembra 1941. godine.

¹³⁵⁾ AIRPS, Zbirka PK KPJ za BiH, Inv, br. 58/7721.

na sastanku je ukazano da »... Sve te promjene koje su nastale u međunarodnom položaju Njemačke i u vezi s tim promjenama koje su nastale u politici okupatora u našoj zemlji, moraju jasno uočiti sve naše part(iske) organizacije. Mi moramo preko naših part(ijskih) organizacija raskrinkati sve te podle namjere okupatora i ukazati muslimanima i Srbima kao i Hrvatima, da pravi uzrok te promjene politike okupatora leži u njihovoj slabosti i nemoći da uguše opšti narodni ustanak. Mi moramo u vezi s tim objasniti masama da baš zbog te slabosti trebamo udariti još jače i konačno otjerati okupatora iz naše zemlje. Pri tome se moramo čuvati svakog skretanja ulijevo, jer ćemo inače samim tim ići u susret željama okupatora koji žele da nas izoluju od masa. Moramo jasno imati pred očima da našu partizansku vojsku ne sačinjavaju samo komunisti već pripadnici svih partija¹³⁶⁾. Treće, održavanje sastanka proteklo je u znaku davanja najšire podrške partijskim rukovodstvima i kadrovima koji su na svojim područjima isticali u prvi plan oslobodilačke ciljeve NOB-e i u isto vrijeme oštre kritike onih partijskih foruma i vojnih rukovodstava koje su se zanosila tzv. lijevim skretanjima. U zaključcima sastanka se izričito kaže: »Mi moramo jasno imati pred očima da našu partizansku vojsku ne sačinjavaju samo komunisti već pripadnici svih partija... To razbacivanje lijevim frazama ustvari je kontrarevolucionarno. To moraju shvatiti sve partijske organizacije.«¹³⁷⁾

U vezi sa izloženom analizom, koja je razmatrana na tom sastanku, zaključeno je da rad partijske organizacije treba usmjeriti, uglavnom, u tri pravca:

a) i dalje nastaviti propagandno-agitacioni rad putem usmene i pismene riječi, ali preduzeti sve mjere da pri tome ne padaju komunisti u ruke ustaške policije.

b) pružiti što veću pomoć partizanskoj vojsci u hrani, odjeći, novcu, sanitetskom materijalu i dr.

c) u vezi sa sve većom nestašicom hrane, naročito u većim gradovima, razviti pokrete i demonstracije za hljeb, objašnjavajući narodu da su hranu odnijeli okupatori i da su oni glavni krivci za loš životni standard građana.

»Što se tiče većih akcija vojničke prirode za sada ih ne izvoditi (misli se na okupirane gradove, primjedba Z. A.) već čitav rad u vojnom pogledu svesti na ovo: Formirati odrede po svim gradskim četvrtima, odrediti njihove komandire, naoružati (ih) i izraditi detaljne planove za akcije, odnosno za zauzimanje pojedinih objekata u gradu prilikom napada naše partizanske vojske na dotični grad ili u bilo kojem drugom slučaju.«¹³⁸⁾

Ako se pogleda u cjelini sve ono što je razmatrano na sastanku od 15. septembra, onda se najbolje vidi u kojim se pravcima kretala partijska aktivnost u to vrijeme.

¹³⁶⁾ Isto, str. 2.

¹³⁷⁾ Isto.

¹³⁸⁾ Isto, str. 3.

Poslije održane sjednice, Vukmanović je boravio još nekoliko dana u Sarajevu, a zatim je, zajedno sa Slobodanom Principom, komandantom Štaba sarajevske oblasti, otputovao u Stolice na vojno-političko savjetovanje CK KPJ.

Od Stoličkog savjetovanja pa sve do proljeća 1942. godine, partijsko-politička djelatnost u istočnoj Bosni odvija se u znaku produbljavaanja ciljeva NOB-e, podmlađivanja kadrova, uspostavljanja novih veza, objedinjavanja fronta i pozadine, traženja novih najadekvatnijih organizacionih rješenja i dr. Primjetno je da se u pomenutom periodu osjeća jedan opšti preporod u životu i radu partijske organizacije. Ovaj preporod nosi uglavnom, partijsko članstvo na terenu koje postaje motorna snaga vojne i političke aktivnosti pokreta. Ovim se ne želi umanjiti značaj pojedinih rukovodstava osobito Pokrajinskog komiteta, ali se mora istaći da oni ne bi uspjeli u svome radu da nisu imali široku podršku u partijskoj bazi u patriotski raspoloženom građanstvu.

U pogledu rada KPJ na oslobođenom području, naročito je došlo do značajnog preokreta poslije izlaska nekoliko članova PK na Romaniju i povratka bosanskohercegovačke delegacije sa Septembarskog savjetovanja. Uviđajući da je ustanička masa prilično heterogena, vojna i politička rukovodstva, a naročito Pokrajinski komitet, su nastojali da partijsko-političkom aktivnošću izmijene postojeće stanje. U tom sklopu su rasformirani oblasni komiteti za sarajevsku i tuzlansku oblast i, namjesto njih, formirano šest okružnih komiteta. Njihova djelatnost se, uglavnom, poklapala sa djelatnošću i prostorom šest partizanskih odreda. Da bi uspostavio jednoobraznost u radu i strukturi partijske mreže, Pokrajinski komitet je često praktikovao da svoje organizacije i članstvo obavještava o svim važnijim događajima i promjenama na vojnom i političkom planu. Tako su, npr., članovi KPJ bili informisani sa sklapanjem partizansko-četničkog sporazuma u Drinjači, ishodom razgovora na konferenciji u Vlasenici, s destruktivnim radom pojedinih četničkih vođa u redovima partizanske vojske, njihovim sabotiranjem borbe, pregovorima četničkih oficira sa okupatorom, sa zločinima četnika nad muslimanskim stanovništvom itd.¹³⁹⁾

Osim dokumenata informativne prirode, od Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu poticala je i tzv. usmjerivačka ili direktivna djelatnost. Iz toga treba posebno spomenuti novembarsko pismo.¹⁴⁰⁾ »Svim okružnim komitetima za Bosnu i Hercegovinu« sa potpisom Svetozara Vukmanovića i pisanu direktivu za rad partijskih organizacija u vojsci pod nazivom »Zadaci partijskih organizacija u partizanskim jedinicama«¹⁴¹⁾ sa potpisom PK KPJ. Pošto će o pismu biti riječi kasnije, ovdje ćemo samo iznijeti, ukratko, sadržaj novembarske direktive »Zadaci...«, jer nam se čini da je ona za problem, koji obrađujemo, posebno značajna. Prvo, u direktivi se konstatuje da se — usljed brzog sloma njemačkog fašizma, s jedne strane, i dubokog i burnog nezadovoljstva napaćenih masa sa druge strane — politička borba počela sve više odvijati na klasnoj osnovi. Drugo, u direktivi

¹³⁹⁾ Zb. NOR, t. IV/2, str. 7, 103, 143, 147, 201, 221; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, t. III/1, 86, 125, 131, 135.

¹⁴⁰⁾ Arhiv Saveza komunista BiH, t. III/1, 135).

¹⁴¹⁾ AIRPS, Zbirka PK KPJ za BiH, Inv. br. 32/7806.

se ukazuje na propuste i greške u radu i daju preporuke kako da se otklone. Naročito se podvlači da je ravna izdaji svaka tendencija raspuštanja vojnih jedinica. U daljem tekstu direktive određuju se konkretni zadaci na kojima će raditi partijske organizacije u partizanskim jedinicama.

Ako se pogleda u cjelini sadržaj direktive PK KPJ, onda se može uočiti sljedeće:

- a) da je PK KPJ kontinuirano pratio sve političke tokove i promjene;
- b) da je blagovremeno uočavao propuste i greške na ideološko-političkom planu i da je nastojao da se one otklone;
- c) da su vojno-političke snage narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini bile izložene stalnim nasrtajima okupatorsko-kvislinških snaga koje su primjenjivale najraznovrsnije oblike borbe;
- d) da je unutar partizanskih jedinica stalno bio akutan problem izgradnje partijskih kadrova i
- e) da se u traženju najpogodnijih rješenja partijsko-političke djelatnosti javljaju dosta rano tendencije zaoštavanja klasnih odnosa.

Postavlja se pitanje — da li su postojeća partijska rukovodstva i organizacije mogli sprovesti u život duh citirane direktive? Odgovor na ovo pitanje može se dobiti tek onda kada se pogleda partijsko-politička djelatnost i stanje partijske organizacije u svakom ustaničkom regionu, odnosno na području šest okružnih komiteta.

Inicijativu za formiranje Okružnog komiteta na Romaniji dao je Pokrajinski komitet, koji je blagovremeno uočio da partijska aktivnost na ovom području ne odgovara naraslim vojnim potrebama. Naime, partijska organizacija Glasinca, potpomognuta sa nekoliko iskusnih komunista, koji su došli iz Sarajeva, jedno vrijeme je sa uspjehom kanalisala ustanak i davala mu revolucionarno-organizovan sadržaj. Ali, kada se broj boraca-ustanika popeo na nekoliko stotina, kada se slobodna teritorija jako proširila i kada su se nagomilali i drugi problemi vojno-političkog karaktera, partijska organizacija je postala preslaba da bi sve to držala u svojim rukama. Zato se javila potreba za efikasnijim partijskim organizovanjem. Dakle, stvaranjem Okružnog komiteta trebalo je, u stvari, nadoknaditi sve one praznine koje je nametnuo ustanak na određenom stepenu svog razvitka.

Prema sjećanju savremenika, Okružni komitet za Romaniju formiran je u prvoj polovini novembra. S obzirom na uslove i vrijeme u kome je djelovao, njegov se sastav često mijenjao. Prvi njegovi članovi bili su: Esad Čengić, Grujo Novaković, Pavle Goranin, Vlado Cvijetić i Janko Jolović. Nešto kasnije, nakon odlaska Esada Čengića na rad u Muslimanski bataljon, rukovođenje komitetom povjereno je Zagi Blažić.¹⁴²⁾

Osnovni zadatak Okružnog komiteta bio je da formira partijske ćelije da ih povezuje i objedinjava njihov rad i rad partijskih organizacija u vojsci i pozadini. Da je imao uspjeha u svome radu potvrđuje, između ostalog, i činjenica što je na Romaniji bilo, krajem 1941. godine, blizu 230 članova KPJ, od čega 101 ranijeg seljačkog zanimanja, 42 radničkog, 54 či-

¹⁴²⁾ A VII, MG, R. br. 3—1/4, k-1998.

novničko-studentskog i 33 neutvrđenog zanimanja. Iako s obzirom na ukupan broj boraca Romanijskog partizanskog odreda spomenuti broj članova KPJ nije veliki, ipak je više nego primjetno da je na Romaniji stalno širena partijska mreža. Ako se tome doda i činjenica da su oštre oružane borbe smanjivale broj komunista, onda se tek vidi kako se na Romaniji ozbiljno radilo na izgrađivanju partijskih kadrova.¹⁴³⁾

Vjerovatno da bi OK za Romaniju krajem 1941. godine imao još više članova Partije da u međuvremenu nije došlo do jake četničke propagande. Uvidjevši da organizacija KPJ ima na Romaniji jedan od najsnažnijih partizanskih odreda u istočnoj Bosni pomoću kojeg, pored borbe protiv okupatora, sprovodi u djelo i revolucionarne ciljeve NOP-a, četnički rukovodioci su nastojali da se taj Odred razbije po svaku cijenu i da se, mjesto njega, obrazuju njihove jedinice. Ovo tim prije jer se bez infiltracije i uticaja na Romaniji nije moglo zamisliti širenje četničkog pokreta i u drugim oblastima Bosne i Hercegovine. Da bi osujetila brojne četničke provokacije, a naročito šovinistički odnos prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, partijska organizacija na Romaniji morala je da ulaže vanredno velike napore. Traženje efikasnijih sredstava borbe protiv četničkog uticaja postalo je utoliko aktuelnije što se tome pitanju nije od početka poklanjala potrebna pažnja. Naime, u periodu juni—septembar, Partija je bila usmjerila cjelokupnu svoju idejno-političku djelatnost na organizovanje oružane borbe protiv okupatora i na tom zadatku trošila je sve svoje snage. Kako su u bosansko-hercegovačkim uslovima jedno vrijeme i četnici pokazivali interes da ratuju protiv okupatora, to se od strane mjerodavnih vojnih i političkih faktora NOP-a smatralo da odnose prema njima ne treba zaoštrevati. Međutim, kada se uloga četnika izmijenila, tj. kada su oni, ukratko rečeno, postali kočnica NOP-u, bilo je potrebno preduzeti čitav niz propagandno-političkih mjera pomoću kojih je valjalo, pred borcima i narodom, razotkriti suštinu četništva. Tako su npr., pisani proglassi, držani javni zborovi, predavanja i dr. gdje se otvoreno govorilo o nedjelima koja su počinili četnici prema muslimanskom stanovništvu. Kada i to nije bilo dovoljno, preduzimate su od strane pojedinih organa NOP-a i oštrije mjere protiv raznih vidova četničke propagande (paničarstva, sabotaže, pljačke i dr.). Razumije se da su na ovom polju dobili posebnu ulogu OK i njegovo članstvo. Pored toga, OK je radio na jačanju partijske organizacije u jedinicama i pozadini, propagiranju ciljeva NOB-e, idejnom uzdizanju i boljoj organizaciji boračkih jedinica, širenju i organizaciji kulturno-prosvjetne aktivnosti, kao i svim drugim poslovima koji su tada bili od interesa za NOP. Sjedište OK za Romaniju bilo je pretežno u selu Kula na Glasincu, gdje je u partijskom domu održano više značajnih vojno-političkih savjetovanja.¹⁴⁴⁾

Članovi OK su obično radili po sektorima ili onim poslovima za koje su imali najviše smisla. Tako su, npr., ugledni i uticajni seljaci sa Glasinca

¹⁴³⁾ Drago Borovčanin, *Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, 5/1970, str. 110.

¹⁴⁴⁾ Polovinom oktobra, ovdje je održano savjetovanje sa rukovodiocima ustanka iz Bosanske krajine. U istom domu boravili su po više dana ili mjeseci članovi PK KPJ za BiH i Glavnog štaba za BiH.

A VII, MG, R. br. 3-1/4-1998.

Vlado Cvijetić i Savo Bilić, koji su bili u isto vrijeme članovi OK, radili na omasovljenju partijske organizacije po selima, student Grujo Novaković u organima vlasti, neki drugi članovi u vojnim jedinicama itd.

Između OK na Romaniji i partijske organizacije u Sarajevu bilo je više ilegalnih kanala preko kojih su skoro stalno stizali novi članovi. Osim Slobodana Principa, Hasana Brkića, Slaviše Vajnera i dr., koji su se ovdje našli još na početku ustanka, na Romaniju su kasnije izašli Iso Jovanović, Vaso Miskin, Boriša Kovačević, Nisim Albahari, Milutin Đurašković, Esad Čengić i desetine drugih komunista. Dakle, za razliku od nekih drugih sličnih tijela koja su u svome radu djelovala, manje-više, samostalno, OK na Romaniji je bio stalno pod uticajem višeg partijskog rukovodstva. Zbog toga je veoma teško razlučiti šta je tamo urađeno na osnovu stavova i odluka OK, a šta na osnovu stavova Pokrajinskog komiteta. Sličan problem se javlja i onda kada je riječ o utvrđivanju identiteta partijskog članstva. Izgleda da su partijski kadrovi, koji su dolazili iz Sarajeva, većinom postajali politički komesari četa i bataljona, dok su seljaci-mještani više djelovali u pozadini. U decembru mjesecu došlo je do izvjesnih izmjena unutar OK, jer je veći broj njegovih članova prešao u vojne jedinice.¹⁴⁵⁾

Posmatrano u cjelini, može se konstatovati da je razvitak partijske organizacije na Romaniji išao uzlaznom linijom sve do tzv. druge neprijateljske ofanzive. Tada je, pod pritiskom nadmoćnijeg protivnika i uticaja čitavog niza drugih faktora, došlo do privremene stagnacije u razvitku KPJ, ali oseka nije dugo trajala, jer je nova reorganizacija donijela i nove rezultate.

Okružni komitet za područje Odreda »Zvijezda« formiran je tokom oktobra mjeseca u ovom sastavu: Nisim Albahari, sekretar i Hasan Brkić, Branko Šurbat i Mladen Terzić, članovi¹⁴⁶⁾. Poslije formiranja Komiteta, radile su partijske organizacije u Vogošći i na Vrelu Bosne. I u pojedinim četama djelovalo je nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su u vrijeme pokretanja ustanka izašli iz Sarajeva i drugih susjednih, pretežno industrijskih naselja. S obzirom na to da su oni bili preokupirani vojnim problemima ustanka, aktivnost KPJ na političkom i organizacionom polju nije se snažnije osjećala sve do formiranja OK. Poslije konstituisanja partijskog rukovodstva za Odred »Zvijezdu«, došlo je do osnivanja partijskih ćelija u Crnovrškoj, Visočkoj i Igmanskoj četi, u kojima je bilo ukupno 17 članova KPJ. Istovremeno je u Srednjem osnovana partijska organizacija i uspostavljena veza sa Mjesnim komitetom u Visokom, u kome je tada bilo pet članova. Kroz pojačanu ideološko-političku aktivnost i svakodnevne oružane akcije, Odred »Zvijezda« se u posljednja dva mjeseca 1941. godine snažno razvio i organizaciono učvrstio. Proširenjem oslobođene teritorije, širila se i partijska aktivnost: primani su novi borci i pozadinski radnici u KPJ, razgranavana je organizaciona mreža i učvršćivano jedinstvo fronti i pozadine. U Srednjem je otvoren Partijski dom, gdje su štampane radio-vijesti, održavani zborovi, konferencije i prerađivana ili umnožavana »Borba«, pojedini brojevi biltena

¹⁴⁵⁾ Od tada su OK sačinjavali: Zaga Blažić, sekretar i članovi Grujo Novaković, Vlado Cvijetić, Savo Bilić, Janko Jolović i Ankica Pavlović-Albahari.

¹⁴⁶⁾ M. Čanković, *Mreža partijskih rukovodstava u tučanskoj oblasti pred početak ustanka, i u istočnij Bosni krajem 1941. (rekonstrukcija)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo. 3/1967, 262; A VII, NOP, St. bel. Reg. br. 1-2, K-1997, str. 19.

viših vojnih štabova, proglasi PK i druga političko-propagandna literatura.¹⁴⁷⁾ Sredinom novembra u Srednjem je formiran skojevski aktiv kojim su rukovodili Branko Surbat i Branka Blažić, učenica iz Sarajeva. Takođe je organizovan omladinski hor, koji je održao više priredbi u Partijskom domu. Jezgro prvog odbora AFŽ-a, koji je učinio znatne usluge NOP-u (prikupljao i spremao odjeću, hranu, pomagao oko liječenja ranjenika i dr.) sačinjavale su mještanke Radojka Kojić, Stana Blagovčanin i Jela Sućur. Početkom 1942. godine proradila je na području Odreda »Zvijezda«, (u selu Luki) i tehnika PK KPJ za BiH, gdje su umnožavani razni proglasi, Istorija SKP(b), kao i prva partizanska pjesmarica sa motom:

»Veseli se, goro Romanijo,
Novak ti je rane prebolio,
Radojica knjigu izučio,
a Grujica odlež'o tamnicu
Listaj, goro, ne žali behara.«¹⁴⁸⁾

Koncem 1941. godine Oblasni komite i štab odreda »Zvijezda« uspostavili su više ilegalnih kanala sa Sarajevom, odakle je stizala materijalna pomoć i novi kadrovi.¹⁴⁹⁾

Krajem oktobra ili početkom novembra formiran je i za sektor Kalinovačkog NOP odreda Okružni komitet KPJ. Njegov sekretar bio je Boriša Kovačević, a članovi Karlo Batko, Braco Kosovac i Ćiro Regoje. Šira djelatnost ovog Komiteta uslijedila je tek nakon oslobođenja Trnova, koje je postalo centar ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog života za cijelo područje slobodne teritorije. U toku novembra i decembra mjeseca OK je nastojao da ojača postojeće partijske ćelije u boračkim redovima i da formira nove u onim četama u kojima do tada nije bilo stalnih partijskih kadrova. Međutim, nedostatak idejno-politički izgrađenih komunista, razvučenost jedinica Odreda na široki prostor i svakodnevne oružane akcije, mnogo su otežavale sistematski rad u ovom pogledu. I sami članovi OK bili su prisiljeni, usljed čestih pritisaka neprijatelja na teritoriju Odreda, da se nalaze u prvim redovima borbe tako da nisu imali dovoljno vremena da se bave partijsko-političkim radom i vlastitim teorijskim uzdizanjem. Osnovni kriterijum za prijem u Partiju bio je zasnovan na zalaganju pojedinaca u borbi i njihovim ljudskim kvalitetima. Glavni nedostatak unutar partijskog rada sastojao se u tome što se mlađim, tek novoprimitim članovima, nije mogla pružiti izdašnija pomoć. Svakodnevni konkretni zadaci — mahom borbene akcije — apsorbovali su cjelokupnu aktivnost postojećih članova Partije. Veliku prepreku za uspješniji partijski rad predstavljala je i okolnost što OK za sektor Kalinovačkog odreda nije mogao da se šire osloni na raniju partijsku aktivnost u ovom kraju. Osim Kasindola, cijelo područje ovog Odreda uoči rata nije imalo nijednu brojniju partijsku organizaciju. Partijskim kadrovima koji su ovamo došli iz okolnih gradova trebalo je vremena i truda da bi se njihova djelatnost jače osjetila. S druge strane, u brojnim oružanim

¹⁴⁷⁾ A VII, NOP, 1—2, k-1997, 29.

¹⁴⁸⁾ A VII, NOP, 1—2, k-1997, 29.

¹⁴⁹⁾ Vojo Ljujić ističe da je tada Odred »Zvijezda« imao šest veza sa Sarajevom i da su tim vezama skoro svakodnevno prolazili partijski kadrovi u jednom ili drugom pravcu. Prema izjavi od 19. VIII 1969.

akcijama, a naročito prilikom napada na Kalinovik, izgubljeni su dragocjeni kadrovi Odreda, pa je i to jedan od uzroka što se Partija u boračkim jedinicama nije mogla više omasoviti.¹⁵⁰⁾

Okružnom komitetu je pošlo za rukom da krajem 1941. godine formira nekoliko teritorijalnih organizacija, kao, npr., u Trnovu, Tošićima, Crnoj Rijeci, Dobrom Polju, Presjanici, Zagorju i okolini Ilidže. Uz pomoć Mjesnog komiteta iz Sarajeva osnovana je patrijska tehnika u kojoj je umnožavan propagandni i drugi materijal.¹⁵¹⁾

Pored OK Partije, u Trnovu i okolini postojao je i djelovao Okružni komitet SKOJ-a. Sekretar Komiteta je bio Braco Kosovac, a članovi: Tinka Romano, Hakija Derviškadić, Branko Kovačević i Neđo Kovačević. U organizaciji ovog Komiteta održana je, početkom decembra, šira omladinska konferencija na kojoj su govorili Danilo Štaka i Tinka Romano.¹⁵²⁾

Na sektoru Kalinovačkog NOP odreda glavni nosioci ideološko-političke aktivnosti bili su oni partijski kadrovi koje su u ovaj kraj uputili PK KPJ za BiH i Mjesni komitet iz Sarajeva, a od početka 1942. godine njima pružaju znatniju ispomoć u radu i članovi CK KPJ.

Uoči pokretanja ustanka u Birču je bilo svega nekoliko članova KPJ.¹⁵³⁾ Ali, zahvaljujući okolnosti da su to bili mahom i odranije politički mobilizatori masa iiskusni partijski radnici, njihova aktivnost je bila dragocjena u prvim ustaničkim danima. Iako usljed svakodnevnih oružanih borbi nisu imali vremena da se bave formalnim prijemom novih članova u KPJ, ipak su među birčanskim seljacima obavili sve neophodne predradnje za stvaranje jake partijske organizacije. Sredinom avgusta, u Birču je smanjen i postojeći broj partijskog članstva, jer je odatle, po odluci Štaba tuzlanske oblasti, otputovao Pašaga Mandžić, sa još nekim članovima KPJ, da bi ubrzao podizanje ustanka u reonu Ozrena. Krajem septembra, morao je i Ivan Marković ostaviti Birač i otići na Majevicu da bi tamo sredio ustaničke redove i formirao partizanski odred. U Birču je, dakle, od bivšeg oblasnog partijskog rukovodstva koje je došlo iz Tuzle, ostao jedino Cvijetin Mijatović. Ivana Markovića je zamijenio Mihajlo Milosavljević, bivši španski borac, ali se on teško snalazio na novoj dužnosti.

¹⁵⁰⁾ Slobodan Kezunović, *Prve borbe Kalinovačkog partizanskog odreda, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik sjećanja aktivista... V. Vojno delo, Beograd 1964, 319; AIRPS, fond PK KPJ za BiH, Reg. br. 4028/48.

¹⁵¹⁾ AIRPS, isto; S. Kezunović, isto, 319.

¹⁵²⁾ S. Kezunović, isto, 319—320.

¹⁵³⁾ Od mještana su bili Miloš Zekić, učitelj, Brano Savić, pravnik. Oni su u periodu priprema uspostavili veoma dobar kontakt sa ljudima iz susjednih sela, formirali ilegalne desetine, prikupili oružje i održavali političke zborove. Pet dana prije ustanka stigao je na ovo područje Oblasni komitet za tuzlansku oblast, koji se u to vrijeme sve više naziva Štab tuzlanske oblasti. Njega su tada sačinjavali: Ivan Marković, komandant, Cvijetin Mijatović, politički komesar i Pašaga Mandžić, zamjenik komandanta. Sa njima su još iz Tuzle došli članovi KPJ Lebenički (Maks?), radnik, Merdža Huso, radnik, Kunosić Ibro, dak i Vladimir Bošković, radnik. Izgleda da je u grupi koja je stigla iz Tuzle bilo još nekoliko ljudi, za koje nije bilo moguće dati bliže podatke. Cvijetin Mijatović navodi u svojim sjećanjima da je u grupi koja je izašla iz Tuzle bilo 10—12 ljudi. Ako se pretpostavi da su svi bili članovi KPJ i SKOJ-a, onda bi slijedilo da je na početku ustanka bilo u Birču 14 članova KPJ. Treba imati u vidu činjenicu da su to bili mahom dugogodišnji ilegalni partijski radnici. Miloš Zekić i Brano Savić, sa još nekoliko najvjernijih simpatizera, sačinjavali su Sreski vojni štab, a Irac, Mijatović i Mandžić, Oblasni vojni štab.

Cvijetin Mijatović, *Neka sjećanja iz prvih ustaničkih dana, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V. Kultura, Beograd 1961, 21; A VII, NOP, Reg. br. 3-1/4, k-2000.

Mnogo više inicijative i na vojnom i na političkom planu ispoljio je Milutin Đurašković, koga je, nakon bijega iz sarajevskog zatvora, na ovo područje uputio Pokrajinski komitet sa zadatkom da u Birčanskom partizanskom odredu i njegovoj pozadini formira okružni komitet KPJ i razvije njegovu djelatnost. Po dolasku (početkom oktobra), Đurašković je, uz pomoć Cvijetina Mijatovića, Miloša Zekića i Brane Savića, formirao, za relativno kratko vrijeme, četiri partijske organizacije u četama i jednu u pozadini, u koje je ušao 21 seljak, 2 radnika i 1 novinar. U toku istog mjeseca proširila se partijska mreža i na Vlasenicu, Han Pijesak i Miliće.¹⁵⁴⁾

Okružni komitet Partije sačinjavali su: Milutin Đurašković, sekretar i Vaso Gavrić, Ibro Kunosić, Rade Jakšić, Svetozar Kosorić i Oskar Danon, članovi. Po socijalnom sastavu, u Komitetu su bila 3 radnika, 1 intelektualac i 1 đak.¹⁵⁵⁾ Osnovni zadatak Komiteta bio je da što više omasovi i učvrsti partijske ćelije u Odredu i pozadini i da razvije njihovu političku aktivnost u svim pravcima, a naročito na polju potpomaganja oružane borbe, zatim da pomogne organizaciju pozadine i jačanje politike bratstva i jedinstva. Da bi uticaj Komiteta postao što veći i da bi se borci blagovremeno obavještavali o najvažnijim događajima i promjenama u svijetu i zemlji, u Šekovićima su počele svakodnevno da izlaze radio-vijesti.¹⁵⁶⁾ Članovi Partije i skojevci čitali su ove vijesti narodu na večernjim sijelima i zborovima, a iste su obilno korišćene i u četama. Stabilizacijom slobodne teritorije, Šekovići su se sve više pretvarali u središte ustauka cijelog Birča. Osim NOO i Komande mjesta, u Šekovićima je otvoren i Partijski dom, gdje se sabirala i čitala agitaciono-propagandna literatura, a naročito primjerci serije užičke *Borbe*, *Biltena* Vrhovnog štaba i prve brošure iz oblasti taktičke obuke. Kroz mnogostranu aktivnost na frontu i pozadini, uticaj Partije postajao je u narodu sve veći, a uporedo s njim rasla je i njena brojna snaga. Birčanski seljaci su naročito širokogrudno prihvatili parolu bratstva-jedinstva, jer im je postajala sve jasnija perfidna politika okupatora i njegovih saradnika koji je razbijao jedinstvo ustanka koristeći se nacionalnim, vjerskim i drugim protivrječnostima domaćeg stanovništva. Osobito veliku podršku Partiji pružili su omladinci od kojih su neki bili prije rata članovi SKOJ-a ili su to postali u toku priprema ustanka.¹⁵⁷⁾

Pa ipak, mora se istaći da je razvitak organizacije SKOJ-a išao nešto sporijim tempom sve do kraja 1941. godine, ali je tada nastupio značajan zaokret. Prvi skojevski aktiv u Šekovićima sačinjavala su dva radnika i tri seljaka, a u decembru mjesecu osnovane su skojevske ćelije u Braincima, Podbetnju i nekim drugim selima. U januaru 1942. godine Birač je imao OK SKOJ-a, ali je teško utvrditi ko su bili njegovi članovi. Skojevske aktivne i odbori narodne pomoći pružili su naročito velike usluge NOP-u putem rasturanja *Borbe*, proglašala i biltena partizanskih štabova, radio-vijesti, obavljala

¹⁵⁴⁾ A VII, NOP, Reg. br. 3-1/4, k-2000; Milutin Đurašković, *Osnivanje prvih organizacija u Birču, Četrdeset godina*, Zbornik aktivista . . . , VI, Kultura, Beograd 1961, 163, 165; Rade Jakšić, *Rad KPJ u Birču na razvijanju bratstva i jedinstva u ustaničkim danima 1941. godine. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Kultura, Beograd 1961, 75; A VII, NOP, Sten. bel. 3-1/4, k-2000.

¹⁵⁵⁾ Miodrag Canković, isto, 261; A VII, NOP, Sten. bel. 3-1/4, k-2000; Mirko Ostojić, *Osvrt i uspomene, članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, 90-91; Rade Jakšić, isto, 75.

¹⁵⁶⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, Kat. br. 37273.

¹⁵⁷⁾ Takvi omladinci su bili: u Vlasenici Mirko Ostojić, Zarija Sunarić i drugi; u Milićima Dejan Vučković, u Srebrenici Vaso Jovanović, Đoko Krsmanović, agronom Fadil Pašić i dr. R. Jakšić, isto, 75.

njem kurirskih poslova, organizovanjem kulturno-zabavnog života u pozadini, donošenjem hrane na položaj i na kraju uzimanjem aktivnog učešća u oružanoj borbi. Većina omladinaca koji su u prvo vrijeme djelovali u pozadini prešli su, početkom 1942. godine, u vojne jedinice i bili svrstani u Udarnu četvu. Iz niza dokumenata vidi se da je ova četa u doba pritiska četnika i ofanzive okupatorskih snaga na Birčanski partizanski odred odigrala značajnu ulogu i da je Odred, zahvaljujući njoj, uveliko sačuvao svoju homogenost i teritoriju. Jedan od njenih boraca piše: »... Četa se brzo kretala iz jednog kraja ka drugom kraju oslobođene teritorije Birčanskog odreda, uvijek je brzo stizala tamo gdje je situacija opasna, uspijevala u akcijama pa je kod naroda i boraca imala, i te kako značajan politički i vojnički autoritet.¹⁵⁸⁾

Istorijski smisao postojanja i djelovanja prvih organizacija KPJ i SKOJ-a na području Birčanskog odreda sastoji se u tome što su one blagovremeno prozrele suštinu četničke politike i što su joj se oštro suprotstavile od prvih dana oružane borbe. Iako je Birač bio duže vremena pod dještvom šovinističke propagande četničkih oficira, on je nije nikada prihvatio, nego je, naprotiv, zajedno sa svojim Odredom i izraslim partijsko-političkim kadrovima predstavljao glavni bedem o koji su se razbijali svi četnički naleti.

Još u vrijeme priprema ustanka Majeveca, Semberija i Bosanska Posavina dobile su jedinstvene elemente vojne i političke organizacije. Prema odluci Štaba tuzlanske oblasti, formiran je 28. jula 1941. godine, u Bogutom Selu, zajednički Sreski vojni štab za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, čiji je osnovni zadatak bio da rukovodi predstojećim oružanim akcijama.¹⁵⁹⁾ Član ovog Štaba bio je i Jusuf Jakubović, ali se on nije bavio vojnim pitanjima, nego mu je isključivi zadatak bio da, kao sekretar Okružnog komiteta za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, radi na povezivanju partijske organizacije i koordinaciji njene djelatnosti. Prema podacima Steve Popovića, datim u knjizi *Majevički partizani* — str. 64, proizilazi da su Majeveca, Semberija i Bosanska Posavina dobile okružno partijsko rukovodstvo još u vrijeme priprema za ustanak. Od početka ustanka, pa sve do formiranja Majevičkog odreda, Jusuf Jakubović se kretao u sastavu tzv. Majevičke ustaničke grupe i nije moguće ustanoviti da li je on za to vrijeme održavao tješnje kontakte sa partijskim organizacijama u bijeljinskom i brčanskom srezu. Ustanak je u ovim srezovima izbio 11. avgusta, ali se nije mogao odmah omasoviti i prostorno sjединiti. Drugačije rečeno, svaki srez je imao svoje partijske organizacije, svoje oružane borbe i, u početku, svoj »ustanak«. Takvo stanje je potrajalo sve do oktobra mjeseca, kada je za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu, formiran jedinstveni odred u koji su, u vidu četa ili vodova, bile uključene sve naoružane grupe. U skladu s tim, došlo je do većeg jedinstva između pojedinih srezova u partijsko-političkom smislu. Na području Majevičkog odreda djelovao je Okružni komitet koji su sačinjavali Jusuf Jakubović, sekretar i članovi Srbo Gligorović, Stevo Popović, Pero Cuskić i Svetolik Gospić. U sastavu Okružnog komiteta djelovala su tri sreska komiteta, i to: za Posavinu, (brčanski srez), za Semberiju

¹⁵⁸⁾ A VII, NOP, St. bel. 3—1/4, k-2000, M. Ostojić, isto, 91.

¹⁵⁹⁾ U štab su ušli: za Majevicu Stevo Popović i Cvijan Cvetinović, za Semberiju Fadil Jahić i Mirko Filipović i za Bosansku Posavinu Pero Cuskić i Nasto Nakić. Stevo Popović, isto, 64—65.

(bijeljinski srez) i za Majevicu (dio tuzlanskog i zvrničkog sreza). Svaki od sreskih komiteta rukovodio je sa po nekoliko partijskih organizacija u vojsci i na terenu, koje su u nekim mjestima postojale odranije, a u nekim su formirane tek u procesu priprema i pokretanja ustanka. Osobito je partijskom mrežom bio dobro pokriven bijeljinski srez, u kome je gotovo svako selo imalo partijsku ili skojevsku ćeliju¹⁶⁰⁾.

Uporedo sa Okružnim komitetom KPJ, formiran je i Okružni komitet SKOJ-a, čiji je sekretar bio Tomislav Ramljak, a članovi najistaknutiji skojevci iz sva tri sreza. Ideološko-politička aktivnost u okviru Majevičkog partizanskog odreda bila je naročito razvijena krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada su u majevičkim, semberskim i posavskim selima održavane brojne priredbe i konferencije na kojima su vojni i politički rukovodioci ustanka objašnjavali mjesnom stanovništvu suštinu NOB-e i ciljeva za koje se bori KPJ. Djelatnost Partije i SKOJ-a ispoljavala se na više sektora, a osobito je bila primjetna na razvijanju politike bratstva i jedinstva i angažovanju svih patriotski raspoloženih snaga da pomognu oružanu borbu. Veliku ispomoć u radu pružili su partijskoj i skojevskoj organizaciji na Majevidi i u Semberiji Vaso Miskin, član Pokrajinskog komiteta i Rato Dugonjić, sekretar PK SKOJ-a, kada su, tokom novembra mjeseca, boravili na ovom području. Oni su došli na Majevicu upravo u vrijeme kada su bili aktuelni sporazumi o saradnji između Štaba majevičkog odreda i lokalnih četničkih komandanata. Sa željom da što prije likvidira okolna ustaško-domobranska uporišta (smještena u Koraju, Čeliću, Teočaku i dr mjestima), Štab majevičkog odreda stupio je u pregovore sa četnicima Stevana Damjanovića — Leke i Radivoja Kerovića. Na zajedničkoj partizansko-četničkoj konferenciji, 23. XI 1941. godine, dogovoreno je da se izvrše zajednički napadi na pomenuta ustaško-domobranska uporišta. Pošto se četničko rukovodstvo nije držalo sklopljenog sporazuma, to je početkom decembra, na konferenciji održanoj u selu Jablanici, došlo do prekida sporazuma između četnika i partizana. Od decembra, pa sve do 20. II 1942. godine, Majevički NOP odred morao je sam da brani slobodnu teritoriju, jer su četničke jedinice napustile svoje položaje i sve vrijeme provodile u pozadini. Upravo tada, kada su četnički prvaci kovali plan da vojničkim putem likvidiraju partizanski pokret na Majevidi, održana su, u okviru Majevičkog NOP odreda, dva značajna partijsko-politička sastanka, tj. partijsko i skojevsko savjetovanje za Majevicu, Semberiju i Posavinu. Pripreme za ova savjetovanja trajale su duže vremena, a bile su naročito ubrzane poslije Pokrajinskog partijskog savjetovanja u Srednjem kod Sarajeva, gdje su prisustvovali i delegati Okružnog komiteta za Majevicu, Semberiju i Bosansku Posavinu.¹⁶¹⁾

¹⁶⁰⁾ Sreski komitet za brčanski srez bio je formiran još prije ustanka i sačinjavali su ga: Pero Cuskić, sekretar, i članovi Nasto Nakić, Ahmed Kobić, Miloš Marinković i Hariz Suljić. Sreski komitet za bijeljinski srez formiran je tek u novembru 1941. u sastavu: Svetolik Gospić, sekretar, i članovi Slavko Mićanović, Mladen Jeftić i Drago Kojić. Sreski komitet za Majevicu sačinjavali su: Srbo Gligorović i Stevo Popović.

Stevo Popović, Napad četnika na partizane na Majevidi, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 1961, 168; M. Canković, isto, 258, 263; Radivoje Lukić, *U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, 300. Cviklo Radovanović, *Rad skojevske organizacije u bijeljinskom srezu. Četrdeset godina, Zbornik aktivista . . .*, VII, 171—174).

¹⁶¹⁾ Na partijskom savjetovanju u Ivančićima bili su Jusuf Jakubović i Svetolik Gospić.

Partijsko savjetovanje za majevičko-semberijsko-posavski okrug, održano je 15. februara u selu Mačkovcu, i na njemu su bili prisutni delegati partijskih organizacija iz svih srezova i jedinica Majevičkog odreda. Na savjetovanju je, prema pisanju nekih učesnika, konstatovano:¹⁶²⁾

— da je rad partijskih organizacija na terenu na sprovođenju partijske linije, uglavnom, zadovoljio i da su postignuti vidni rezultati: široki slojevi naroda, kako u gradovima tako i u većini sela, prihvataju politiku narodnooslobodilačkog pokreta i spremni su da pokretu daju sve veću podršku;

— da je Komunistička partija, kao organizator i rukovodeća snaga narodnooslobodilačke borbe, stekla veliki ugled u masama, i da njeni predstavnici među stanovništvom nailaze na sve srdačniji prijem pun poštovanja i ljubavi;

— da su se narodnooslobodilački odbori u mnogim selima učvrstili kao organi prave narodne vlasti, kojoj narod sve više vjeruje;

— da je Majevički partizanski odred, svojim uspješnim akcijama i odbranom slobodne teritorije od svih nasrtaja neprijatelja, stekao ljubav i povjerenje naroda;

— da je četnička kampanja u narodu protiv partizana doživjela svoj potpuni neuspjeh svuda tamo gdje je postojao sistematski politički rad partijskih organizacija, a da treba preduzeti političku ofanzivu na onom dijelu Majevice, Semberije i Bosanske Posavine, koji je sve do sada ostao izvan političkog uticaja komunista;

— da treba pojačati rad na raskrinkavanju izdajničke akcije četničkih rukovodećih ljudi i njihovih simpatizera;

— da treba i dalje uporno raditi na jačanju vojničke snage narodnooslobodilačkog pokreta, osnivanjem novih jedinica svuda gdje za to postoje i najmanji uslovi; takve jedinice treba osnivati odmah na području srezova brčanskog i bijeljinskog, gdje one postepeno treba da prerastu u samostalne bataljone, koji će operisati na svom području.

Samo dan kasnije u Loparama je održano prvo okružno savjetovanje SKOJ-a, na kome je bilo prisutno preko 70 delegata. Izvještaj o radu organizacije i o političkoj situaciji na terenu podnio je politički sekretar OK SKOJ-a Tomislav Ramljak. Savjetovanju je prisustvovao i član PK SKOJ-a Alija Hodžić, koji je došao na Majevicu još u decembru mjesecu. Prema sjećanju jednog od učesnika, »Diskusija se uglavnom vodila o situaciji na Majevici i o našim odnosima sa četnicima, koji su svuda na terenu ometali naš rad, razoružavali i hapsili naše aktiviste. Zatim se govorilo i o karakteru narodnooslobodilačke borbe i o ulozi i zadacima omladine, posebno skojevske organizacije.«¹⁶³⁾

U vezi s tim zaključeno je da treba još intenzivnije okupljati omladinu u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika »... bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost«.

¹⁶²⁾ Stevo Popović, isto, 167.

¹⁶³⁾ Cviko Radovanović, isto, 173.

Da je u to vrijeme na Majevidi, u Semberiji i Bosanskoj Posavini postojala zaista jaka skojevska organizacija, potvrdio je i Pokrajinski komitet SKOJ-a kada je 12. marta 1942. godine pisao Centralnom komitetu SKOJ-a: »Na Majevidi koja je bila naš najbolji okrug napadom četnika i napuštanjem teritorije od našeg odreda situacija je znatno izmijenjena. Sa Majevice je povučeno preko 200 ljudi, među njima veliki broj omladinaca. Ali tamo je ostala odsječena jedna četa od oko stotinu ljudi i u njoj se nalaze sekretar i jedan član OK. Samo jedan član OK povukao se zajedno sa četama. Za sudbinu ostalih ne znamo, a situacija je gore za sada vrlo teška. U borbama koje su vođene sa četnicima poginuo je veliki broj dobrih skojevaca, a među njima i sekretar tuzlanske organizacije. Nekoliko dana prije toga poginuo nam je i sekretar brčanske organizacije. Iako je situacija na Majevidi vrlo ozbiljna nadamo se da će se ona kroz kratko vrijeme popraviti zato što je SKOJ uhvatio dubokog korijena u tim krajevima i zajedno sa likvidacijom četnika stanje će se brzo popraviti i sigurno kroz kratko vrijeme još će više ojačati naša organizacija, jer su nas četnici mnogo ometali u radu. To najbolje potvrđuje stanje organizacije koje je bilo prije napada. Postojao je OK sa četiri člana, sresko rukovodstvo u Tuzli i Bijeljini, sedam opštinskih rukovodstava, a skojevska organizacija bila je uspostavljena u oko 40 sela. Postojala su mjesna rukovodstva u Tuzli, Bijeljini i Brčkom. U svim četama također je postojala organizacija i svi skojevci bez razlike u borbama sa četnicima pokazali su se odlično ...¹⁶⁴⁾

Dakle, u vrijeme kada su partijske i skojevska organizacija dostigle zavidan stepen svog razvitka, četnici su izvršili oružani napad na Majevidi NOP odred, i time, sve do kraja 1942. godine, osujetili širu djelatnost ovih organizacija.

Razvitak organizacije KPJ i njene sveukupne aktivnosti na području Ozrenskog partizanskog odreda odvijao se 1941. godine u strogo specifičnim uslovima i ne može se poistovjećivati sa drugim susjednim ustaničkim regionima.

Do promjena, koje će kasnije usloviti specifičnost, došlo je još u fazi priprema ustanka kada je Sreski štab za Ozren preuzeo sve mjere da u prve ustaničke akcije pokrene što šire mase naroda. Naime, još početkom maja štab tuzlanske oblasti uputio je u dobojsko područje Todora Vujasinovića i Josipa Jovanovića sa zadatkom da u maglajskom, dobojskom, gračaničkom i dijelovima susjednih srezova vrše pripreme za pokretanje ustanka. Izgleda da se prilikom njihovog upućivanja nije detaljnije govorilo o načinu stvaranja prvih oružanih jedinica, nego je većina pitanja iz oblasti vojne organizacije ostavljena da se riješi kasnije.

Od maja, pa do 23. avgusta Todor Vujasinović i Josip Jovanović su zaista radili na pripremama ustanka, ali se pri tome nisu oslanjali samo na već postojeću partijsku i skojevsku organizaciju u pomenutim srezovima nego su problem ustanka postavili daleko šire. Partijsko članstvo u ovom kraju bilo je, uglavnom, koncentrisano u centrima (Doboju, Maglaju, Gračanici i dr.) gdje je i okupatorsko-ustaška vlast bila jaka. Međutim, praktične pripreme ustanka (sakupljanje oružja, organizovanje borbenih grupa i dr.)

¹⁶⁴⁾ Arhiv radničkog pokreta, Beograd, Fond SKOJ-a, MF 73/308, snimak 746, 747.

većinom su obavljane po susjednim selima. U vezi s tim, i partijski radnici su morali prvo sporadično, a kasnije sve češće, napuštati gradove i odlaziti među seljake — buduće ustanike. Partijska organizacija Maglaja, a naročito Doboja i nekih susjednih sela u prvim oružanim akcijama uzima aktivnog učešća, ali je ukupan broj njenih članova bio u velikoj nesrazmjeri sa ukupnim brojem ljudi koji su pošli u oružanu borbu. Naime, u maglajskom, dobojskom, gračaničkom i dijelovima nekih susjednih srezova podigao se na ustanak gotovo sav narod. Iluzorno bi bilo očekivat da u takvim uslovima nekoliko desetina članova KPJ i SKOJ-a može da drži čvrsto situaciju u svojim rukama. Tamo gdje je njihov broj bio neznan (Trebava i sela na lijevoj strani r. Bosne) ustanci brzo jenjavaju, dok na desnoj strani Bosne (ozrenski kraj) gdje je partijsko članstvo bilo brojnije i organizaciono sposobnije, kriza stihije se nekako prebrođava i započinje stvaranje i izgradnja ustaničke vojne organizacije na teritorijalnom principu. Tako se na liniji Maglaj — Doboje — Bosansko Petrovo Selo, stvaraju tzv. posebni vodovi sa zadatkom da brane pobunjeni narod koji će kasnije, opet zalaganjem komunista, pre-rasti u čete i bataljone. U tim vodovima našli su se i oni partijski radnici koji su sve do izbijanja ustanka živjeli u okupiranim gradovima, ali su se poslije reokupacije istih, i svog legalizovanja, morali prebaciti na slobodnu teritoriju. Postavlja se pitanje da li je njihov postupak bio partijski ispravan? Mahmut Bušatlija, tada delegat PK KPJ za tuzlansku oblast smatrao je da su oni pogriješili što su napustili gradove. U vezi s tim, on je napisao Pašagi Mandžiću: »Koliko sam mogao da saznam, gotovo sva naša partijska organizacija, i onako vrlo slaba, u tom okrugu uzela je aktivnog učešća u bojevima sa neprijateljem i time onemogućila svoj daljni opstanak u gradovima gdje se biju bitke. Drugovi, koji su se nepotrebno dekonspirisali zaslužili su primjenu disciplinsku kaznu (Ispitaj ovo i detaljno me o svakom slučaju obavijesti). Odmah vidi sa drugovima iz Doboja, Maglaja i Zavidovića, Teslića i Gračanice ko je još ostao u partijskoj organizaciji tih mjesta i na koga će se osloniti čovjek koga će P(okrajinski) K(omitet) tamo poslati sa stalnom misijom. Po svaku cijenu moramo u tim mjestima imati partiju. Vaš je zadatak da u svim selima i gradovima pravite part(ijske) organizacije i da s vremenom u saradnji sa čovjekom u Doboju formirate Okružni komitet. U Partiju uzmite borce, hrabre drugove i drugarice, a nemilosrdno odgurnite sve političke špekulante. Partijci u svemu moraju prednjačiti«¹⁶⁵).

Za pitanje koje obrađujemo pismo Mahmuta Bušatlije ima višestruki značaj. Prvo, on smatra da je politički štetno što se dekonspirisala partijska organizacija u gradovima. Drugo, Bušatlija traži od Pašage Mandžića da ovaj »odmah vidi sa drugovima iz Doboja, Maglaja i Zavidovića, te Teslića i Gračanice ko je još ostao u partijskoj organizaciji tih mjesta i na koga će se osloniti čovjek koga će Pokrajinski komitet tamo poslati«. Treće, Mahmut Bušatlija traži od rukovodstva ozrenskog ustanka da ono stalno proširuje bazu Partije, ali da pri tome ne snizi njen idejno-politički nivo. I, četvrto, u njegovom pismu se susrećemo po prvi put sa pojmom »okružni komitet«.

Iako se danas ne zna šta je konkretno odgovorio Pašaga Mandžić na pismo Mahmuta Bušatlije i da li je išta u vezi s tim pisao, moguće je, na osnovu nekih drugih izvora, konstatovati sljedeće:

¹⁶⁵) Zb. NOR, t. IV/1, 243—244.

— rukovodstvo ozrenskog ustanka nije u principu vraćalo na oslobođenu teritoriju one partijske radnike koji su svojevremeno napustili ilegalni rad i prešli u ustaničke redove.

— preduziman je od strane partijskog i vojnog rukovodstva sa oslobođene teritorije čitav niz konkretnih mjera, kako bi se uspostavili tješnji kontakti sa preostalim partijskim članstvom u okupiranim gradovima.

— razvitak partijske organizacije na oslobođenoj teritoriji nije išao u korak sa vojničkim razvitkom ustanka.

Dosta relanu sliku stanja pratijske organizacije na početku ustanka dao je T. Vujasinović u svojoj knjizi *Ozrenski partizanski odred*. Između ostalog, on piše: »Već od samog početka u Odredu se osećao nedostatak politički izgrađenih i odgovornih ljudi. Od starijih komunista bili smo tu samo Murat i ja. Petar Dokić bio je pametna glava i bujna priroda, Ismet Kapetanović — neobično hrabar i odan, Fikret Dedić — vredan i uporan, Simo Lukić — pošten i bezgranično odan stvari Partije, ali, u to vreme, oni politički nisu mnogo znali. To isto može se reći i za Josipa Jovanovića. Pored svega, Murat je, silom prilika, bio često odsutan. Međutim, odredska teritorija bila je tako velika, a pritisak neprijatelja i naše stalne akcije oduzimale su nam toliko vremena i snage da za one uslove ne bi bilo dovoljno da nas je bilo i triput više. To odsustvo političkih kadrova počelo se ubrzo osjećati, a kasnije i svetiti. Bilo je bataljona — a da i ne govorimo o četama — koji nisu imali političkog komesara.«¹⁶⁶⁾

Navedena ocjena stanja i kvaliteta partijske organizacije potvrđuje da na Ozrenu nije bilo u prvom planu nedostatak partijskih radnika, koliko pomanjkanje njihovog ličnog organizaciono-političkog iskustva. Naime, u ozrenskoj situaciji, gdje se javio sveopšti narodni ustanak, mlađi članovi Partije i SKOJ-a nisu mogli lako da dođu na odgovornije vojničke dužnosti. Umjesto njih, na dobar broj komandnih pozicija dolazili su hrabriji i odvažniji stariji seljaci, čija je vizija o narodnooslobodilačkoj borbi i KPJ bila maglovita. Pa ipak, dok su oni slušali Todora Vujasinovića i Pašagu Mandžića i dok su se svojom borbom protiv okupatora uklapali u program KPJ, dotle je na Ozrenu bilo uspjeha. Ali kada su u ozrensko područje počeli da dolaze i emisari Draže Mihajlovića i da nesmetano pripovijedaju seljacima i drugi vid borbe protiv okupatora tj. njeno odlaganje za kasnije vrijeme, kod dobrog dijela ustaničkih vođa—seljaka javila se želja da prekinu sa borbom i da se vrate kući. Štab ozrenskog NOP odreda se borio protiv ovakvih ljudi, ali je u tome bio sputavan činjenicom što su četnički oficiri imali za dolazak na Ozren potrebne propusnice zajedničke partizansko-četničke komande iz Vlasenice¹⁶⁷⁾. No, bez obzira na prisustvo raznih četničkih grupa, pa i Cerskog odreda kapetana Dragoslava Račića na području Ozrenskog NOP odreda, mora se konstatovati da je ovaj kraj bio prilično dugo imun od četničkog uticaja. Za to su najvažnija dva razloga. Prvo, rukovodstvo Ozrenskog odreda i njegova partijska organizacija imali su za sve ljude koji su dolazili sa strane, bez obzira na to da li su oni bili oficiri bivše jugoslavenske vojske, članovi KPJ ili obični građani koji su svojevremeno prebjegli u Srbiju, pa se

¹⁶⁶⁾ T. Vujasinović, isto, 113.

¹⁶⁷⁾ T. Vujasinović, n. d. 122.

kasnije vraćali sa željom da se bore na lokalnom tlu, jedinstvene kriterijume isticanja. Naime, u uslovima kakvi su tada bili na Ozrenu, gdje se, tako reći, svakodnevno moralo učestvovati u borbi i gdje je konkurencija i za najmanji komandni položaj bila jaka, nije se moglo lako isticati. Vjerovatno da i Pašaga Mandžić, Miloš Popović, Stevo Vranić i drugi istaknuti komunisti ne bi na Ozrenu postali nikad ono što su bili da se nisu prethodno afirmisali kroz oružanu borbu. Drugim riječima, proćetnički orijentisanim elementima kojima se nije rado išlo u borbu, nije na Ozrenu bilo pogodno tle. Pomoću stalne vojne aktivnosti, lokalno rukovodstvo ustanka na Ozrenu najbolje se obračunavalo sa svim njemu suprotnim uticajima i shvatanjima.

Drugo, zahvaljujući, pored ostalog, i svome geografskom položaju Ozrenski NOP odred i njegova teritorija bili su kroz cijelu 1941. i dobrim dijelom 1942. godinu van direktnog uticaja majora Dangića i njegovih oficira. Naime, koliko je do sada poznato, nijedna značajnija politička ličnost četničkog pokreta nije u 1941. godini stigla na ozrensku teritoriju.

Nema podataka iz kojih bi se vidjelo da je i u jednoj fazi razvitka Ozrenskog NOP odreda postojao i djelovao Okružni komitet KPJ, ali se ne smije na osnovu toga tvrditi da tamo nije postala i djelovala partijska organizacija. Njeno prisustvo se i te kako osjećalo, i to naročito na frontu, ali se ovdje nije vodilo dovoljno računa o podmlađivanju kadrova i o svakodnevnom tzv. sitnom partijskom radu. Naime, još od početka ustanka članovi KPJ i SKOJ-a bili su direktno uključeni u vojne jedinice i time u dobroj mjeri odvojeni od rada u pozadini. S druge strane, ratna taktika, koju je primjenjivao Ozrenski odred, gutala je Ogromne kadrove, a među njima je, po pravilu, bilo najviše komunista. Ono malo partijskih radnika što ih je dobivala ozrenska teritorija od Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba NOP za BiH, nije bilo ni približno dovoljno da podmiri rastuće potrebe Odreda¹⁶⁸).

Početak novembra, uputio je Pokrajinski komitet na teritoriju Odreda svog delegata Stevu Vranića sa zadatkom da se ovdje bavi isključivo partijsko-političkim radom. Todor Vujasinović u svojim memoarima ističe: »Dočekali smo ga s velikom radošću, jer je rad na tom polju bio celo vreme naša najslabija tačka«. Stevo Vranić je proveo na Ozrenu oko tri mjeseca, ali za vrijeme njegovog boravka nije došlo do nekih kvalitativnijih promjena u pogledu omasovljenja partijske organizacije. To, pored ostalog, potvrđuje i pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima, na kome je zamjereno Štabu ozrenskog NOP odreda što nije razvio na svom području intenzivniju ideološko-političku djelatnost.¹⁶⁹) Ali, umjesto da stvari krenu nabolje, situacija se na Ozrenu pogoršala naročito početkom 1942. godine, kada je sa »fronta« skinuto nekoliko desetina najboljih boraca — većinom članova Partije i upućeno u sastav Prvog proleterskog bosanskog bataljona. Istina, nji-

¹⁶⁸) »Mi smo u nekoliko mahova molili (misli se na Glavni štab i Pokrajinski komitet za BiH, primjedba Z. A.) da nam pošalju nekoliko odgovornih i politički doruslih drugova, sposobnih da nam pomognu bilo u političkom radu, bilo kao rukovodioci izvesnih vojnih jedinica«. Ne računajući grupu zeničkih radnika (Branko Cović, Bogoljub Radić, Milan Poleksić, Mišo Ignjatović, Zdravko Jevtić, Neđo Glušac, Anđelko Delić i dr.) koji su samoinicijativno došli da se bore na ozrenskom području, u ovaj kraj su stigli, tokom novembra mjeseca: Miloš Popović — Đurin, Leon Fliker i Rajko Bogdanović, a krajem 1941. i početkom 1942. godine Nikola Grulović, Đorđe Simić, Pero Eraković i Nada Dursum. Pored navedenih, na Ozren su, na kraće vrijeme, navraćali Rodoljub Colaković, Vaso Miskin i nekoliko drugih partijskih ili vojnih funkcionera.

T. Vujasinović, isto, 17, 202, 225, 226, 230.

¹⁶⁹) Isto, 221, 131.

hov odlazak se i nije u početku tako jako osjećao, ali kada je, u drugoj polovini januara, uslijedila neprijateljska ofanziva (»Ozren II«) i kada su i četnički agenti pojačali svoju propagandu na ozrenskom području, onda se tek vidjelo kakvu su vrijednost predstavljali članovi KPJ koji su nešto ranije napustili ovaj kraj.¹⁷⁰⁾ U drugoj neprijateljskoj ofanzivi Ozrenski NOP odred bio je prisiljen da po prvi put, usljed velike premoći okupatora i zamorenosti, napušta svoj sistem pozicione odbrane i da se prilagođava novim oblicima otpora. Ali, kako su se njegovi borci na to teško prilagođavali, Odred je počeo da doživljava krize i na vojničkom planu. Vojnički neuspjeh odreda odlično su se iskoristili pročetnički elementi koji su potkopavali moralno-političko jedinstvo u jedinicama i nastojali da iz njih istisnu članove KPJ. Neko vrijeme Odred je objedinjavala popularnost njegovog komandanta, ali i to nije moglo potrajati dugo.

Čim je, polovinom aprila, na Ozren stigao Proleterski bataljon i čim se postavilo pitanje radikalnijeg obračuna sa četničkim elementima unutar partizanskih jedinica, na Ozrenu je došlo do otvorenog oružanog sukoba između četničkih i partizanskih snaga.

c) Organizacija fronta i pozadine

Uporedo sa formiranjem partizanskih odreda i stvaranjem okružnih komiteta KPJ, tekao je i proces organizacionog i idejno-političkog učvršćenja pozadine. Od početka oktobra, pa do kraja decembra 1941. godine, formiran je na području istočne i centralne Bosne čitav niz novih organa narodne vlasti. I u ovom periodu glavni incijatori stvaranja nove vlasti bili su partizanski štabovi i rukovodstva KPJ. Oni se za organizaciju nove vlasti zalažu, jer u njoj vide proširenje baze ustanka i čvršće sjedinjavanje fronta i pozadine. Formiranje narodno oslobodilačkih odbora, bez obzira na to da li su oni seoski, opštinski ili sreski, odvijalo se uporedo sa svakodnevnim oružanim akcijama partizanskih odreda. Glavna uporišta nove vlasti bila su po pravilu vezana za oslobođenu teritoriju. Ali bilo je i takvih primjera da su NOO bili formirani i na području gdje je okupator držao svoju vlast.

Potpunu predstava o razvitku nove narodne vlasti na području istočne i centralne Bosne do kraja 1941. godine možemo dobiti tek onda ako pogledamo kako se ta vlast razvijala u pojedinim oslobođenim regionima, i ako ocijenimo ulogu i značaj te vlasti u jačanju oružane borbe protiv okupatora i usprovođenju njenih revolucionarnih ciljeva.

Još prije Stoličkog savjetovanja na području Romanije djelovao je Opštinski NOO sa dosta razgranatom mrežom seoskih odbora. U vrijeme formiranja Romanijskog NOP odreda, i kasnije, ovaj odbor još više proširuje svoju djelatnost, ali i pored toga on je, kao organ vlasti, postao preuzak, pošto se slobodna teritorija Romanijskog odreda stalno širila. Do znatnijih teritorijalnih promjena u korsit romanijskih partizana došlo je naročito krajem oktobra i u toku novembra, kada su snagom oružja bile protjerane oku-

¹⁷⁰⁾ Iz Ozrenskog odreda su tada, pored ostalih, otišli Josip Jovanović, Stevo Vranić, Veso i Ignjat Radojčić, braća Bešlagići, Milovan Gajić, Marko Blagojević i grupa husinjskih boraca. Sa njima je pošao i španski borac Miljenko Cvitković, koji je prema prvobitnom naređenju, trebao zamijeniti Stevu Vranića.
Isto, 221—226.

patorsko-ustaške vlasti zi čitavog niza opštinskih i sreskih mjesta. U svim mjestima koja su duže ili kraće vrijeme bila u rukama narodnooslobodilačkih snaga, osnovani su ili je bilo pokušaja da se osnuju NOO. Tako je po oslobođenju Rogatice (24. oktobra) odmah formiran Sreski narodnooslobodilački odbor¹⁷¹⁾ čija se vlast osjećala ne samo u rogatičkom nego i u dijelovima susjednih srezova. U isto vrijeme formirani su opštinski odbori u Rogatici, Tetini, Borikama, Borovcu, Soćicama, Prači i Dubu.¹⁷²⁾

Svaki opštinski odbor pristupio je na svojoj teritoriji organizaciji seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Većinu članova ovih prvih odbora imenovala su dotične partizanske komande. Nešto kasnije, kada su se djelstva Romanijskog odreda pomjerala na jug prema pruži Sarajevo—Višegrad i na zapad prema Knežini i Olovu, činjeni su naponi da se imenovani odbornici potvrde demokratskim putem ili, ukoliko nisu odgovarali građanima, da se smijene na javnim zborovima i umjesto njih izaberu drugi. U Rogatici su, pored Opštinskog i Sreskog odbora, djelovali Narodni sud i Komanda mjesta. Suđenje je bilo javno i svaki prisutni građanin koji je raspolagao dokazima mogao je da utiče na donošenje presude. Intenzivniji razvitak narodne vlasti na području Romanijskog odreda, a naročito u rogatičkom srezu, ometali su četnici Draže Mihailovića, koji su nastojali da u ovim krajevima ponovo zavedu aparat stare vlasti.

Na prostoru sjeverozapadno od Sarajeva (između Sarajeva—Kiseljaka—Hadžića—Travnika—Zenice—Vareša—Olova i romaniskog planinskog vijenca) gdje je vrlo ratoborni partizanski Odred »Zvijezda« vodio uspješne borbe sa okupatorsko-ustaškim snagama i kontrolisao znatnu oslobođenu teritoriju, razvio se krajem 1941. i početkom 1942. intenzivan pozadinski život i snažna idejno-politička djelatnost. Glavni organizatori i nosioci života i rada u pozadini jesu Okružni komitet KPJ za »Zvijezdu« i narodnooslobodilački odbori.

Uspostavljanje narodne vlasti vršilo se na više načina, što je zavisilo od mjesta u kome se dotična vlast stvarala, i konkretne vojno političke situacije. Jedan od najčešće primjenjivanih oblika izbora NOO sastojao se u tome što su pozadinski radnici, nakon oslobođenja dotičnog mjesta, pozivali građane na javne zborove, a ovi putem aklamacije birali svoje odbore. Na takav način izabran je, novembra mjeseca, NOO u Srednjem, koji je u decembru, uz masovno prisustvo građana iz svih okolnih sela i boraca — partizana, prerastao u Opštinski odbor.¹⁷³⁾ Istom prilikom, na zboru je biran i Narodni sud čiji je predsjednik bio Krsto Košarac. Drugi opštinski odbor izabaran je u Okruglici kod Vareša, koji je u širem rconu svoga djelovanja organizovao više legalnih i polulegalnih narodnooslobodilačkih odbora. U Srednjem i Okruglici uspostavljene su i komande mjesta, koje su putem naruženih straža i seoskih patrola sprovodile u život odluke opštinskih odbora.¹⁷⁴⁾

¹⁷¹⁾ Predsjednik odbora bio je Janko Jolović, zemljoradnik, a članovi: Šahin Šahinpašić, profesor, Malkan Karisić, zemljoradnik, Risto Miličković, nadzornik puteva, Sinan Branković, sudija, Rasim Muftić, bivši trgovac i Aleksa Kojić, gostioničar.

Rasim Hurem, *Rogatice za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945*. »Rogatice«, Svjetlost, Sarajevo 1966., 117.

¹⁷²⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, Memoarska grada (dalje MRS, MG) br. 11533/52.

¹⁷³⁾ Isto, Br. 11657/52.

¹⁷⁴⁾ Isto, Br. 11657/52; 1/11716/52 i 1/1949.

Među seoskim organima vlasti koji su djelovali na području Odreda »Zvijezda« krajem 1941. godine istakli su se posebno odbori u Vogošći, Blagovcu, Nahorevu, Luki, Ubarama, Srednjem, Karauli, Stublinama i Želji kod Okruglice.¹⁷⁵⁾

U onim selima koja jedinice Odreda »Zvijezda« nisu mogle trajnije držati u svojim rukama, vlast su obavljali seoski povjerenici koje su imenovale susjedne vojne komande. Čim bi dotično selo ušlo u sklop oslobođene teritorije, funkciju povjerenika preuzimali su legalni NOO.

U trećem ustaničkom centru sarajevske oblasti tj. kalinovačko-jahorinskom kraju, ustanak je od septembra mjeseca, pa do kraja 1941. godine, bio u stalnom usponu. Naročitu prekretnicu u tom pogledu donijelo je oslobođenje Trnova poslije čega se oslobođena teritorija stopila u jedinstveno pozadinsko područje. Odmah nakon oslobođenja Trnova, uz pomoć Štaba Kalinovačkog odreda i Okružnog komiteta, pristupa se širem organizovanju narodne vlasti. Pored narodnooslobodilačkog odbora u selu Šivoljama, koji je oformljen još sredinom oktobra, osnivaju se odbori u Sijerčima, Borijama, Dobrom Polju, Delijašu, Presjanici, Kijevu, Ledićima, Divuljama i još nekim selima.¹⁷⁶⁾ Svi odbori u pomenutim selima su aklamacijom birani na javnim konferencijama. Na sličan način su bili izabrani organi vlasti u opštini Prača čim je ova postala oslobođena 3. novembra 1941. godine.

Sredinom novembra u Trnovu je formiran Opštinski NOO za koji neki istoričari narodne vlasti smatraju da je bio u rangu sreskog narodnooslobodilačkog odbora.¹⁷⁷⁾

Osim u Trnovu, djelovali su opštinski NOO još u Delijašima, Dobrom Polju, Kasindolu i Crnoj Rijeci.¹⁷⁸⁾

Rad odbora u svim opštinskim centrima potpomagale su komande mjesta, od kojih su bile naročito aktivne one u Trnovu i Crnoj Rijeci.

Intenzivniji razvitak narodne vlasti u kalinovačko-jahorinskom kraju ometali su četnički oficiri Draže Mihailovića, koji su osobito poslije sklopljenih sporazuma sa Italijanima, nastojali da razjedine ustaničke redove i da unesu anarhiju u njihovu pozadinu. Slične ciljeve imale su i italijanske i njemačko-ustaške komande, kada su na područje Kalinovačkog odreda slale svoje ljude sa zadacima obavještajnog i antiustaničkog karaktera.

Da bi se suprotstavio djelovanju neprijateljskih snaga u pozadini i da bi postojeću slobodnu teritoriju i stanovništvo u njoj podjednako opteretio potrebama NOP-a Štab kalinovičkog odreda je pristupio organizaciji sudstva. U početku ustanka sudovi su bili izričito formirani pri vojnim komandama koje su imale u svojoj kompetenciji cjelokupnu sudsku vlast na dotičnom području, ali kasnije — nakon formiranja opštinskih narodnooslo-

¹⁷⁵⁾ A VII, NOP, St. bilj. 1—2, K—1997. str. 8; AIRPS, MG, Inv. br. 9670

¹⁷⁶⁾ Slobodan Kezunović, *Početak i razvoj ustanka u Kalinovačko-jahorinskom kraju, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . ., 1941—1945. Kultura, Beograd 1941, 532; Drago Borovčanin, *Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 2/1967, 202; Đuretić Veselin, *Istorijski razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini do II zasjedanja AVNOJ-a*, (odbranjena doktorska teza na Filozofskom fakultetu Sarajevo, 128.

¹⁷⁷⁾ D Borovčanin, isto, 206.

¹⁷⁸⁾ MRS, MG, Br. 11720/2; D. Borovčanin, isto, 203.

bodilačkih odbora — osjeća se potreba da se i sudska vlast prenese u njihovu nadležnost. Bez obzira na to da li su sudovi djelovali kao organi vojnih komandi ili kao NOO, ili kao i organi jednih i drugih, za njih je bitna javnost rada. U jednoj od sudskih presuda narodnog suda sa područja Kalinovičkog odreda, donijetoj 24. novembra 1941. godine, izričito se kaže: »Narodni sud kao organ istinske idejne vlasti, osjeća se dužnim da obavještava narod o svom rodu. Za razliku od dosadašnjih sudova, Narodni sud rukovodi se pravim narodnim interesima. Da bi ti interesi bili pravilno zastupljeni, narod je dužan i treba da učestvuje u donošenju odluke o sudu.«¹⁷⁹⁾

Izgleda da je najviša instanca sudske vlasti bila smještena u Trnovu, što je i razumljivo, jer je to mjesto bilo sjedište vojnog i političkog rukovodstva ustanka i centar oslobođene teritorije. Međutim, ne treba zaboraviti da je sudova bilo i pri drugim NOO i komandama bataljona, pošto u ratnim uslovima nije bilo vremena da se svi osumnjičeni šalju u Trnovo da im se samo sudi.¹⁸⁰⁾

Razvitku narodne vlasti na području birčanskog NOP odreda poklonjena je velika pažnja od prvog dana oružane borbe. Do kraja mjeseca septembra bila je uništena okupatorska vlast u šest opštinskih područja i formirana nova-ustanička vlast.¹⁸¹⁾

Kičmu te vlasti sačinjavala je mreža seoskih odbora koju su objedinjavali opštinski odbori u Šekovićima, Vlasenici i Spreči. Poslije Septembarskog savjetovanja u Stolicama, u Birču se ne radi toliko na izboru novih odbora, jer oni uglavnom, postoje u većini oslobođenih sela i opštinskih centara, ali se poboljšava njihov sastav i organizaciona struktura. U odbore su birani ljudi za koje se znalo da su u svome selu ili kraju uživali najveće poštovanje i ugled. Najaktivniji odbori u opštini Šekovići bili su u: Šekovićima, Brancima, Tupanarima, Sučanima, Podbetnju, Petrovićima, Činićima, Akmačićima, i Selištu.¹⁸²⁾ Svoju djelatnost oni su zasnivali na bazi zaključaka Opštinskog odbora u kome su imali svoje predstavnike.¹⁸³⁾ Odbornici su birani javnim glasanjem na narodnom zboru. Osim jednog odbornika koji je bio knez i član opštinskog odbora i prije rata, svi drugi su bili ili pripadnici bivše zemljoradničke stranke ili simpatizeri KPJ.

Opštinski odbor u Vlasenici je nekoliko puta počinjao i prekidao svoju djelatnost, te mu se u vezi s tim i sastav često mijenjao.¹⁸⁴⁾

¹⁷⁹⁾ A VII, NOP, Reg. br. 50/7—2, K—143a.

¹⁸⁰⁾ A VII, NOP, Reg. br. 9—6a—1, K—156.

¹⁸¹⁾ Brano Savić, *Prvi narodnooslobodilački odbori u Birču, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Kultura, Beograd, 1961, V, 86; Isto: *Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . . , Kultura, Beograd 1961, 32.

¹⁸²⁾ Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . . , Kultura, Beograd 1960, VI, 66; Stevo Popović, *Nekoliko podataka o razvoju i djelovanju NOO u istočnoj Bosni u toku narodnooslobodilačkog rata*, *Glasnik Društva istoričara BiH*, III, 1951, 182; D. Borovčanin, isto 202; V. Đuretić, isto, 119.

¹⁸³⁾ Sjedište Opštinskog odbora bilo je u selu Šekovići. On je radio u sastavu: Matija Knežević, predsjednik i članovi Jakov Piljanović, Marko Aščerić, Milivoje Savić, Marko Vuković, Petko Divović, Ostoja Zepinić, Boško Popović, Pavle Perendić, David Popović, Vojko Savić, Milorad Beković, Stjepan Lukić i Jovan Milić, sve seljaci iz susjednih sela. Brano Savić, isto, 87.

¹⁸⁴⁾ Među ljudima koji su se najviše istakli u radu ovoga odbora treba spomenuti Milutina Đukanovića, Boška Ostojića i Đorđa Viškovića. B. Savić, isto, 88.

Opštinski odbor u Spreči bio je često onemogućavan u radu od strane pročetnički orijentisani elemenata, ali je, i pored toga, pružao znatne usluge NOP-u u 1941. godini.¹⁶⁵⁾

Manje uspjeha u svome radu imali su opštinski odbori u Milićima, Donjem Zalukoviku i Cikota, jer su njihovu djelatnost onemogućavali oficiri Draže Mihailovića, pošto su u ovim mjestima bili privremeno uspostavili svoju vlast.¹⁶⁶⁾

U selima prema Kladnju i Stuparima takođe su djelovali NOO, ali je i ovdje dolazilo do čestih sukoba sa četničkim predstavnicima, koji su na sve moguće načine onemogućavali rad odbora.

Koristeći se partizansko-četničkim sporazumom, Rodoljub Čolaković je uz pomoć Rada Jakšića i Petra Đukanovića obišao, tokom oktobra mjeseca Srebrenicu, Bratunac, Fakoviće i Skelane i u svim tim mjestima formirao opštinske NOO, ali je njihov život bio kratkog daha, jer su ih četnici razbili poslije prekida sporazuma s partizanima.¹⁶⁷⁾ U vezi s tim Čolaković piše:

»Stvaranje narodnih odbora u ovome kraju imalo je više propagandno-agitacioni karakter nego praktičan značaj, jer mi tu nismo imali svojih ljudi ni svoje oružane snage koja bi mogla od odbora napraviti bar klicu nove vlasti. Praktično vlast u vršile žandarmerijske stanice koje je tu odmah instalirao Dangić, i stari predsjednici opština koji su redovno birani za predsjednika odbora.«¹⁶⁸⁾

Pa i pored izloženog, valja istaći da formirani odbori nisu bili samo gola demonstracija određene politike nego da su oni odigrali i te kako veliku ekonomsku ulogu. Tako je, na primjer, Opštinski odbor u Srebrenici za samo mjesec dana svoga postojanja prikupio i otpremio Romanijskom NOP odredu 2. vagona pasulja, 2,5 vagona krompira i više vagona kukuruza i pšenice.

Rad NOO potpomagale su komande mjesta, seoske straže i narodni sudovi. Posebno je viliki značaj imala Komanda mjesta u Vlasenici, koja je ne samo stvarala red u pozadini i organizovala privredu nego se brinula i o bolnici, organizovanju obavještajne službe, prihvatanju partizanskih kurira, rasturanju štampe, smještaju izbjeglica, snabdijevanju stanovništva i drugim poslovima.¹⁶⁹⁾

Tokom posljednja tri mjeseca 1941. godine razvija se snažan narodnooslobodilački pokret i na području Majevice, Semberije i dijela Bosanske Posavine. U ovo vrijeme Štab majevičkog odreda u svim oslobođenim selima organizuje masovne narodne zborove na kojima se, mjesto ranijih povjerenika, biraju narodnooslobodilački odbori. Na području Majevice formirani su odbori u Loparama, Vukosavcima, Mačkovcu, Jablanici i još nekim selima. Kako su se ova sela nalazila u centru oslobođene teritorije, rad odbora je bio potpuno javan.

¹⁶⁵⁾ Osobito su se u radu ovoga odbora isticali braća Vidakovići, Popovići, Stanarčevići, Savići i starac Saja Civkušić.
B. Savić, isto, 88.

¹⁶⁶⁾ B. Savić, isto, 88.

¹⁶⁷⁾ Vid. R. Čolaković, isto, 395—398; 399—401 i B. Savić, isto, 88.

¹⁶⁸⁾ R. Čolaković, isto, 399.

¹⁶⁹⁾ Naročito su se u ovoj komandi isticali: Rade Jakšić, geometar, Vukola Dundić, krojač, Nikola Bilić, agronom i Mirko Ostojić, đak.
R. Čolaković, isto, 361.

U sembersko-posavskim selima koja jedinice Majevičkog odreda nisu mogle trajnije držati u svojim rukama, zbog jakih neprijateljskih garnizona u Brčkom i Bijeljini, išlo se na stvaranje ilegalnih ili poluilegalnih narodno-oslobodilačkih odbora. Naročito je pokrenuta široka kacija u ovom pogledu tokom novembra mjeseca kada su politički radnici u Semberiji i borci Bijeljinske čete obilazili u manjim grupama pojedina sela i u njima formirali odbore. Tom prilikom osnovani su odbori u Čengiću, Pučilima, Patkovači, Golom Brdu, Glogovcu, Kojčinovcu, Modranu, Bjeloševcu, Obrežju, Kacevcu, Trnovi, Grnjelovu, Brodru, Dragaljevcu, Obarskoj, Popovima i nekim drugim selima.¹⁹⁰⁾ U pomenutim selima odbori su formirani na seoskim konferencijama na kojima su partijski radnici i borci iz čete prethodno upoznavali seljake sa opštepolitičkom situacijom u svijetu i ciljevima NOB-e. Glavni zadaci novoformiranih odbora bili su prikupljanje i otpremanje hrane u reon Majevice i pronalazak dobrovoljaca za odlazak u pratizane,¹⁹¹⁾ prikupljanje podataka o snagama i namjerama neprijatelja, suđenje špijunima i paničarima i dr. Dakle, NOO u Semberiji nisu bili samo organi vlasti nego ilegalni ili legalni punktovi oko kojih se odvijao široki politički život u pozadini. U toku dana u oslobođenim selima bilo je sasvim tiho i mirno, ali je preko noći nastupala živost, jer su se tada pod zaštitom seoskih straža i partizanskih jedinica obavljali mnogi poslovi za potrebe NOP-a.¹⁹²⁾ Pri većini semberskih odbora postojali su i narodni sudovi ili, kako su se oni ovdje često zvali, »odbori suda«. Njihov rad je bio tijesno vezan sa radom političkih aktivista u pozadini koji su posredstvom svojih saradnika uspješno otkrivali doušnike okupatora i bavili se drugim poslovima od interesa za pokret.

I na području brčanskog sreza odbori su stvarani na sličan način kao u Semberiji. Poslije formiranja Posavske i Ražljevačke, odnosno Brčanske čete, narodnooslobodilački pokret u ovom kraju bilježi osjetan uspjeh. Tokom oktobra i novembra mjeseca održavaju se po selima jugoistočno od Brčkog brojne konferencije na kojima se biraju narodnooslobodilački odbori ili, kako su se ovdje zvali, »komanda pozadine«.¹⁹³⁾ Početkom decembra mjeseca izabran je i prvi NOO u Ražljevcu, čija se aktivnost najviše manifestovala oko zbrinjavanja stanovništva koje je iz okoline Brčkog bježalo u brdska sela zbog ustaškog terora.¹⁹⁴⁾

¹⁹⁰⁾ Vojin Bobar, *U selima oko Bijeljine, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik, Vojno delo, V. Beograd 1964, 658—665.

¹⁹¹⁾ Značajno je istaći da štab majevičkog odreda nije nikada vršio mobilizaciju boraca na svom terenu, nego je svoje redove proširivao dobrovoljcima ili novoprimljenim članovima Partije i SKOJ-a.

¹⁹²⁾ AIRPS, MG, Inv. br. 9768; Muzej istočne Bosne, Tuzla, Br. 391 i 388.

¹⁹³⁾ Odbori su izabrani u selima: Ražljevu, Popovu Polju, Brezovu Polju, Slijepečevićima, Trnjacima, Sandićima, Breziku, Potočarima, Stanovima, Buzekari, Pukišu, Smiljevcu, Mrtvici, Krbetima i Piperima. Krajem 1941. ili početkom 1942. godine izabrani su odbori i u Donjem i Gornjem Dragaljevcu, Donjoj i Gornjoj Bukovici, Srednjem i Donjem Magnojeviću, Vitkovićima, i još nekim selima. Među odbornicima i pozadinskim radnicima naročito su se istakli: u ražljevačkoj opštini Branko i Bogić Kisić; u bukovačkoj opštini Borislav i Cvijan Dakić, Bogoljub Ristić, Milorad i Savo Mikanović, Veco Cvijanović, Ljubo Kojić, Stevo Tadić, Vladimir i Stojan Vidović, Vljako Bojanić, Radovan Papić, Vasilije Tomić, Vuškašin Petrović, Aleksa i Đoko Kostić, Pero Milanović, Joco Pajić, Mika Cvijetić, Stevo Tripunović, Obren Petrović, Rado Maksimović, Rajo Zarić, Ilija Miljanović, Slavko Ljubinković i dr. MRS, MG, br. 11510/52; Radivoje Lukić, *U srezu brčanskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Zbornik, IV, Vojno delo, Beograd 1964, 297—300.

¹⁹⁴⁾ Tako su, npr., stanovnici Smiljevca, Stanova, Brezika, Sandića, Buzekare, Krbeta, Koretoša, Mrtvice, Slijepečevića, Gredice i Prnjaja napustili svoja sela i prebacili se ispod obronaka Majevice. Pa i pored toga, ustaše su u Brčkom i okolini poubijale ili otjerale u logore oko 30.000 ljudi, žena i djece.

MRS, G, Br. 11511/52; Radivoje Lukić, isto, 302—303.

Zbog slabijeg ranijeg uticaja KPJ i jake kontrole od strane ustaša, u nekim dijelovima Bosanske Posavine nije bilo pogodnih uslova za nastanak i djelatnost narodnooslobodilačkih odbora. Ovo je osobito karakteristično za prostor između Brčkog, Bosanskog Šamca i Modriče. Tek krajem 1941. godine i ovdje se susrećemo sa prvim elementima narodne vlasti.¹⁹⁵⁾

Uporedo sa reorganizacijom Ozrenskog partizanskog odreda, odvijao se i dalji razvitak organa narodne vlasti na njegovom operativnom području. Tokom oktobra i novembra mjeseca formirano je u maglajskom srezu, i to ne samo u srpskim nego i muslimanskim selima, više NOO čija se djelatnost odvijala u okviru opštinskog narodnooslobodilačkog odbora u Rakovici.¹⁹⁶⁾ U sjećanjima učesnika ističe se da je narod prihvatio novu vlast kao svoju i da su se seljaci obraćali NOO za najraznovrsnije stvari.

U najvećem dijelu dobojskog sreza stara vlast je likvidirana za svega nekoliko dana oružane borbe. Mjesto bivših organa, novu — ustaničku vlast — obavljaju u prvo vrijeme seoski povjerenici i ekonomska vijeća potpomognuta vodom za pozadinu, a zatim se, od oktobra mjeseca, sve češće susreće naziv — narodnooslobodilački odbori. Prilično je teško utvrditi redosljed nastanka ovih odbora jer se ne može, na osnovu sačuvanih dokumenata, razlučiti da li su pojedini odbori, koji se pominju u novembru mjesecu, djelovali prethodno kao ekonomska vijeća ili su tek tada nastali. Vjerovatno je bliže istini teza da su većina odbora djelovali prethodno kao ekonomska vijeća, i da su ona kasnije, u vezi sa Septembarskim savjetovanjem i novim uputstvima oko organizacije narodne vlasti, doživjela reorganizaciju i promijenila svoje nazive. Samo u onim mjestima koja se nakon Savjetovanja u Stolicama uključuju u sklop oslobođene teritorije, vlast se formira izravno kroz narodnooslobodilačke odbore. Broj ljudi u pojedinim odborima najviše je zavisio od veličine i ekonomske uloge dotičnog sela. Tako su, npr., odbori u Grabovici, Kakmužu, Ljeskovim Vodama, Jelanskoj, Velikoj Bukovici, Stanarima, Lipcu, radili sa po četiri do sedam odbornika, dok je bilo sela u kojima je djelovao samo po jedan odbornik. Većina pomenutih odbora izabrana je tokom novembra mjeseca na javnim skupovima građana. Seoski odbor u Stanarima prerastao je, početkom 1942. godine, u Opštinski.¹⁹⁷⁾

I na sjevernom dijelu teritorije Ozrenskog partizanskog odreda koja je zahvatala periferne dijelove tuzlanskog sreza radilo je više NOO. Među njima imaju poseban značaj opštinski odbori u selima Boljaniću i Bosanskom Petrovom Selu. Odbor u Boljaniću je prethodno djelovao kao ekonomsko vijeće, a tek od novembra mjeseca nosi naziv opštinski NOO. Odbor u Bosanskom Petrovom Selu je formiran polovinom novembra i ne zna se da li je prethodno radio pod drugim nazivom. Oba odbora su objedinjavala po više seoskih odbora a poslovi kojima su se bavili bili su prilično različiti.

¹⁹⁵⁾ Prema nekim izvorima, bili su formirani seoski odbori u Obudovcu, Batkuši, Brajiku, Crkvici i radili su samo povremeno i to pretežno ilegalno. AIRPS, MG, Inv. br. 9765.

¹⁹⁶⁾ Tako su, na primjer, postojali odbori u selima Umišljak i Stražište koji su učinili značajne usluge NOP-u: nabavljali lijekove i sanitetski materijal, prenosili poštu, prikupljali podatke o neprijatelju, upoznavali ostala muslimanska sela sa ciljevima NOB-e i dr. Na formiranju odbora u muslimanskim selima najviše su radili Fikret Dedić, politički komesar I bataljona Ozrenskog NOP odreda i Ibrahim Obrić, borac u istom bataljonu.

Opširnije o tome vid. AIRPS, MG, Inv. br. 9688.

¹⁹⁷⁾ AIRPS, MG, Inv. br. 9697 i 9702.

Odbor u Baljaniću je preko svoje obučarske i mehaničarske radione snabdijevao Odred obućom, bombama i organizovao tehničke usluge oko popravke pokvarenog oružja, a Odbor u Bosanskom Petrovom Selu snabdijevao je drvenim puškama i čamcima. Razumije se da su ovi odbori obavljali i druge poslove: prikupljali su i djelili hranu, razmještavali izbjeglice, pribavljali građevinski materijal, regulisali cijene i dr. Opštinski odbori u Osojnicima i Brezicama bili su najviše angažovani oko smještaja ranjenika i funkcionisanja partizanske bolnice.

Pri većim opštinskim odborima radili su narodni sudovi, ali, izgleda, oni nisu imali u svojoj kompetenciji veću vlast, jer su teži prestupi bili u nadležnosti Štaba ozrenskog odreda.¹⁹⁸⁾

U trebavskom kraju i u selima na lijevoj strani rijeke Bosne nije bilo, u širem opsegu, stalnih legalnih organa vlasti, nego su tamo djelovali povjerenici i simpatizeri NOP-a. Trebava je, pored ostalog, dala Ozrenskom partizanskom odredu 1941. više 80 boraca od kojih su se osobito isticali Miloš Kupres, Nikola Čelić, Novak Mrkonjić i drugi.¹⁹⁹⁾

U dosadašnjem izlaganju, uglavnom je dat pregled nastanka i samo djelimično razvitka NOO. Izostavljeno je da se govori pojedinačno o njihovim zadacima i karakteru, jer analiza koju smo vršili potvrđuje da se većina odbora bavila istorodnim ili sličnim poslovima. U početku su bila osobito aktuelna pitanja: snabdijevanje vojske hranom i ostalim potrebama, pružanje pomoći ranjenicima i izbjeglom stanovništvu, održavanje reda u pozadini, objašnjavanje ciljeva narodnooslobodilačke borbe i dr.

No, pored sličnosti zadataka na kojima su radili NOO u istočnoj i centralnoj Bosni, postojala je, kada se ide od jednog do drugog regiona, osjetna razlika u stepenu njihovog unutrašnjeg razvitka i organizacione strukture.

Poslije Septembarskog savjetovanja, na kome je, pored ostalih odluka, donijeta i odluka o »... proširenju baza ustanka putem stvaranja narodnooslobodilačkih odbora i jačanja Narodnog fronta oslobođenja«, Glavni štab i Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu nastoje da problem pozadine postave na šire osnove. Da bi to postigli, oni se 10. oktobra obraćaju štabovima svih partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini i skreću im pažnju: »Kako su partizanske borbe u mnogim krajevima već postigle stepen pravog narodnog ustanka, to je pitanje pozadine postalo još važnije nego onda kada su partizani vršili samo diverziona akta ili napade na pojedine neprijateljske odrede.«²⁰⁰⁾

Međutim, ni pomenuta septembarska odluka ni oktobarsko pismo nisu mogli, u prvo vrijeme, izvršiti neki veći uticaj na polju proširenja baze ustanka, jer u sebi nisu sadržavali konkretnija metodološka uputstva o organizaciji narodnooslobodilačkih odbora. Nejasnoće u ovom pogledu otklonio je u dobroj mjeri članak Edvarda Kardenja »Narodno-oslobodilački odbori

¹⁹⁸⁾ T. Vujasinović, isto, 114, 115, 216, 223.

¹⁹⁹⁾ Opširnije o ekonomskoj i vojnoj pomoći Trebave i sela na lijevoj strani rijeke Bosne — Ozrenskom NOP odredu, vid. T. Vujasinović, isto, 99, 130.

²⁰⁰⁾ Zb. NOR, t. IV/2, 105—106.

moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti²⁰¹⁾, a naročito već spomenuto novembarsko pismo Svetozara Vukmanovića »Svim okružnim komitetima KPJ za Bosnu i Hercegovinu«.

S obzirom na to da je pismo S. Vukmanovića imalo karakter naređenja i da ono sadrži odgovor na čitav niz pitanja koja su bila od bitne važnosti za nastanak i razvitak NOO, mi ćemo ga navesti u cjelini:

»Svim okružnim komitetima KPJ za Bosnu i Hercegovinu«.

Akcije N. O. P. odreda već se slivaju u opšti narodni ustanak. Od diverzionih akata i sukoba pojedinih odreda Narodno-oslobodilačka vojska prešla je na čišćenje čitavih krajeva od neprijatelja. U vezi s tim nameće se čitav niz problema koje treba riješiti radi što uspješnijeg razvijanja narodne borbe. U oslobođenim krajevima treba odmah likvidirati sve dosad postojeće vlasti. Mjesto njih stvoriti narodne odbore kao jedine predstavnike građanske vlasti. U njih neka unidu najaktivniji ljudi iz sela, opštine, sreza, a broj njihov zavisi od veličine naselja. Dužnost tih odbora je da u pozadini obezbijede ličnu i imovinsku sigurnost stanovništva, da mobilišu sve narodne snage za jedan jedini cilj: rat protiv okupatora, imobilizacija ljudstva, prikupljanje ratne i ostale spremne za vojsku samo je jedan dio posla. Dalje mobilisati radnu snagu za privredne poslove kao: branje kukuruza za ozime usjeve i sijanje, popravljjanje mostova i drumova, telegrafskih i telefonskih linija. Treba organizovati, gdje je moguće, radionice za pravljenje odjeće i obuće za vojsku, a isto tako pokrenuti ženski svijet, naročito omladinu, po selima i varošima da pletu čarape, prave cipele, rukavice, šalove za našu vojsku itd. Razviti najživlji politički rad u pozadini o potrebi da se sve narodne snage stave u službu naroda, tj. narodne borbe, buditi duh požrtvovanja i odricanja. Veliku pažnju posvetiti muslimanskom svijetu. Treba poslati u njihova sela dobre agitatore koji će muslimanima umjeti objasniti da je ovo borba za njihovu budućnost te pokrenuti i njih da ovu borbu pomognu. Potrebno je da od neutralizacije muslimanske mase prelazimo njihovom uvlačenju u borbu, makar to bilo samo u vidu materijalne pomoći ustanka.

Da bi mogli voditi što uspješniju borbu protiv bezvlašća i samovlašća u pozadini, potrebno je stvoriti u sreskim mjestima prijeke sudove koji će osuditi na smrt sve one koji počinu zločine predviđene u zaključku zajedničkog štaba bosanskih vojnih i partizanskih odreda od 1 oktobra 1941. godine

U sreskim mjestima i važnijim središtima treba obrazovati komande mjesta koje će pretstavljati vojnu vlast. Pod njihovom kontrolom stoje sve oružane snage u tom mjestu. Komandant mjesta nadzire sva vojna slagališta, vojne transporte, organizaciju borbe protiv špijuna i sabotaze. Sa oružanom snagom kojom raspolaže, u slučaju potrebe on interveniše da bi se sprovele odluke građanske vlasti, tj. narodnog odbora.

Sve partijske organizacije dužne su da sve svoje snage posvete stvaranju odbora, njihovom učvršćivanju i razvijanju. Treba imati na umu da ti odbori nisu nikakve komisije, niti pomoćni organi vojske, nego organi vlasti,

²⁰¹⁾ Opširnije o tome: »Borba« od 19. oktobra 1941; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.* i D. Borovčanin *Razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941.* Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 2/1967, 208.

izraz narodne volje, te stoga u njima treba obezbijediti rukovodstvo onih ljudi koji stoje na našoj liniji narodnooslobodilačke vojske i borbe. Za ovaj posao iskoristiti i političke komesare odreda, ali to ne smije biti na štetu njihovog rada u odredu.²⁰²⁾

Poslije prijema ovog pisma, okružni komiteti KPJ i štabovi partizanskih odreda preduzimaju na svojim terenima čitav niz konkretnih mjera kako bi oživotvorili njegove poruke. Kvalitativne promjene su karakteristične naročito za ona ustanička područja u kojima se do tada manje radilo na formiranju NOO. Tamo gdje su odbori bili formirani, njihova djelatnost je krajem 1941. godine postala šira i sadržajnija. Tako je, npr., opštinski NOO u Sokocu postao glavni organizator cjelokupnog pozadinskog života i osnovni snabdjevač Romanijskog partizanskog odreda hranom i drugim potrebama. Pod njegovom kontrolom radile su radionice za izradu bombi, opravku pušaka, pečenje hljeba, izradu obuće, odjeće, preradu mlječnih proizvoda, sušenje mase, kao i svi mlinovi i bolnice u širem reonu Romanije.²⁰³⁾

Opštinski NOO u Trnovu bio je organizator pekarske, mesarske, krojačke, obučarske, kovačke i stolarske radionice.²⁰⁴⁾

U okviru opštinskog NOO u Šekovićima radile su narodna kuhinja, bolnica i pekarska, kovačka, krojačka, mesarska, obučarska i samardžijska radionica.²⁰⁵⁾

Posebnu korist imale su boračke jedinice od privrednih potencijala u Vlasenici i Rogatici u kojima je takođe radilo po više radionica.²⁰⁶⁾

Pored drugih poslova, opštinski odbori u Rogatici i Trnovu stavili su u pogon lokalne električne centrale u Mesićima i Kijevu.

I na teritoriji Odreda »Zvijezda« odvijala se živa pozadinska aktivnost. U Srednjem su bile organizovane: narodna kuhinja, radionica za izradu bombi i opravku oružja, kao i krojačka, obučarska i stolarska radionica.²⁰⁷⁾ Aktivnost odbornika iscrpljivala se i u brizi oko liječenja i prehrane ranjenika koji su bili smješteni u Srednjem, Sabancima, Okruglici i na Visojevici.²⁰⁸⁾

Na prostoru slobodne teritorije Ozrenskog partizanskog odreda bilo je više sela u kojima su radile kuhinje, bolnice ili razne vrste radionica.²⁰⁹⁾

Iako nema sigurnih dokaza o postojanju i djelatnosti sličnih radionica na majevičko-semberskom području, vjerovatno su one i tamo radile.

Sve ove radionice su bile prijeka potreba štabova partizanskih odreda i njihove pozadine. Poslije okupacije, a naročito nakon izbijanja ustanka, prestala je gotovo svaka redovna razmjena između sela i grada. Seljaci i nji-

²⁰²⁾ Arhiv Saveza komunista BiH, I—III/1, 135—136.

²⁰³⁾ D. Borovčanin isto, 212.

²⁰⁴⁾ D. Borovčanin, isto, 213; Slobodan Kezunović, *Početak i razvoj ustanka u kalimovačkom kraju, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . . , V, 532.

²⁰⁵⁾ D. Borovčanin, isto, 213; B. Savić, *Prvi narodnooslobodilački odbori u Birču, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, Kultura, Beograd 1961, 87—88.

²⁰⁶⁾ D. Borovčanin, isto, 213.

²⁰⁷⁾ A VII, NOP, MG, 1—2, K—1997.

²⁰⁸⁾ Isto.

²⁰⁹⁾ T. Vujasnović, isto, 170.

hovi odbornici bili su prinuđeni da sa svojim znanjem i sirovinama proizvode mnogobrojne predmete (oruđa za rad, odjeću i dr.), koje su ranije nabavljali iz gradova putem razmjene. Tamo gdje se pojedini industrijski artikli (so, petrolej, šećer, lijekovi i dr.) nisu mogli zamijeniti nekom sličnom robom — proizvedenom na selu — išlo se, zatim, da se oni nabavljaju ilegalno posredstvom odbora narodne pomoći i simpatizera pokreta iz susjednih okupiranih gradova. Tako su, npr., u Sarajevu postojali ilegalni odbori narodne pomoći u centru grada, Novom Sarajevu, Skenderiji, Bašaršiji, na Marijin dvoru, Vratniku, Kovačićima, Bistriku, Babića Bašti i u nekim drugim četvrtima, koji su odigrali veliku ulogu u snabdijevanju Kalinovačkog, Romanjskog i Odreda »Zvijezda«, oružjem, hranom, odjećom, obućom, novcem, sanitetskim materijalom, pišacim mašinama, papirom i drugom idustrijskom robom.²¹⁰⁾ Cjelokupnim poslom oko snabdijevanja partizanskih odreda, pomenutim artiklima, rukovodio je Mjesni komitet KPJ i Mjesni odbor narodne pomoći, čiji su članovi bili rukovodioci kvartovskih odbora. Svaki kvartovski odbor, ili pojedinac u njemu, imao je dalje svoje saradnike (članove KPJ i SKOJ-a, simpatizere NOP-a ili patriotski raspoložene građane u pojedinim ulicama, bolnicama, fabrikama, fabrikama, trgovačkim radnjama, civilnim i vojnim ustanovama, koji su i po cijenu života činili razne usluge NOP-u. U tom pogledu osobito se isticao jedan dio personala u zdravstvenim ustanovama, čija je stručna i sanitetska pomoć bila od posebnog značaja za ustaničke jedinice²¹¹⁾ Slanje novih boraca i raznovrsne materijalne i druge pomoći partizanskim odredima vršeno je posredstvom niza ilegalnih punktova i kurirskih veza koje je organizovao Mjesni komitet KPJ u Sarajevu.²¹²⁾

Ozrenski partizanski odred održavao je dugo vremena tijesne kontakte sa ilegalnim partijskim radnicima i simpatizerima KPJ u Maglaju, Dobuju, Gračanici i nekim drugim udaljenijim centrima, preko kojih je pribavljao lijekove, industrijsku robu i razne informacije vojno-političke prirode. Na ovom poslu naročito su se istakli Fikret Dedić, Sinan Kapetanović, sestre Veselić, kao i više željezničkih radnika.²¹³⁾

Majevički partizanski odred dobivao je pomoć u ljudstvu i materijalu iz Tuzle, Bijeljine i Brčkog. U svakom od ovih gradova postojali su mjesni komiteti KPJ i SKOJ-a koji su radili po sličnoj šemi, kao i Sarajevski komitet. Iz Bijeljine i Brčkog stizali su na oslobođenu teritoriju obuća, odjeća i sanitetski materijal, a iz Tuzle oružje, so, petrolej, pišaci materijal i razna druga roba široke potrošnje. Krajem oktobra 1941. godine došla je iz Tuzle Hadživuković dr Rosa, prvi partizanski ljekar na slobodnoj teritoriji Majevice, a februara 1942. godine i dr Mustafa Mujbegović.²¹⁴⁾

Kod Birčanskog partizanskog odreda situacija je bila nešto drukčija. On je imao u svojoj blizini Kladanj i Zvornik, ali pošto u njima nije bilo par-

²¹⁰⁾ Dane Olbina, *Rad partijske organizacije u Sarajevu od jula 1941. do aprila 1942. godine, Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista . . . , VII, 202.

²¹¹⁾ Isto, 202.

²¹²⁾ Na kurirskim poslovima između Sarajeva i susjednih partizanskih odreda naročito su se istakli: Avdo Hodžić, Mustafa Dovadžija, Jusuf Đonlić, Moco-Salom Moric, Neđo Stojanović, Božo Pejanović, Hidajet Galošević, Boško Savić — Mudri, Vidoje Koprivica, Dragica i Lenka Tošić, Đuro Damjanović i Sergije Mučibabić. Isto, 202—203.

²¹³⁾ T. Vujasinović, isto, 151—152;

²¹⁴⁾ A VII, MG, 1—17/7, K—2000; Radivoje Kovačević, isto, 486—496.

tijskih organizacija, izostala je i svaka vrsta materijalne pomoći Odredu. Međutim, ono što ustanici nisu mogli dobiti iz susjednih neoslobođenih gradova ili vlastitom proizvodnjom, slali su im narodnooslobodilački odbori iz Vlasenice, Milića i Drinjače.

Znatan podsticaj za intenzivniji razvitak NOP-a u istočnoj i centralnoj Bosni uslijedio je početkom oktobra, kada su srpski partizani protjerali okupatora iz zapadne Srbije i time se i teritorijalno povezali sa bosanskim partizanima. Ovo povezivanje naročito se odrazilo pozitivno na ekonomskom i političkom polju, jer je iz Srbije dopremana razna vojna oprema i političko-propagandna literatura. U tom pogledu partizansko Užice je odigralo posebnu ulogu o čemu piše i R. Čolaković, tada politički komesar Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu: »Doista, Užice je za ustanak u Istočnoj Bosni imalo ogromno značenje. Svaki dan jurili su iz njega za Bosnu kamioni krcati oružjem, municijom, rubljen i ostalim potrebama. Koliko je samo pušaka »partizanski« — izrađenih u našoj fabrici oružja — otišlo u bosanske odrede. Iz Užica je stizala naša štampa, na prvom mjestu »Borba«, koja je išla u sve naše odrede i bila prvi štampani materijal za politički rad na oslobođenoj teritoriji. Osim te znatne materijalne i političke pomoći koju joj je Užice pružilo, za raspoloženje duhova u istočnoj Bosni bila je važna činjenica i samo postojanje oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji i Užica kao partizanskog političkog i vojničkog centra. To je naše ljude hrabrilo, to je olakšalo našu borbu protiv četničke izdaje u koju njihovo vođstvo još nije smjelo da otvoreno zagazi, dobrim dijelom baš zbog partizanskog Užica.²¹⁵⁾

Narodnooslobodilački odbori i komande mjesta u Sokocu, Vlasenici, Šekovićima i nešto kasnije Rogatici, bili su glavni organizatori oko smještaja, čuvanja i raspodjele raznovrsne robe i vojnog materijala koji je dopreman i iz Srbije.

Posebnu aktivnost ispoljili su NOO u svim dijelovima istočne i centralne Bosne oko jesenje berbe žitarica i sisanja ozimih usjeva. Na kulturno-prosvjetnom planu također su postignuti zapaženi rezultati, a naročito u onim mjestima koja su predstavljala ekonomske i političke centre ustanka²¹⁶⁾.

Pored nabrojanih zadataka, većina formiranih odbora bila je za duže vrijeme zaokupljena poslovima oko zbrinjavanja izbjeglica, pogorjelaca, siromašnih građana i onih muslimanskih sela čije se stanovništvo našlo u nemilosti četnika. Da bi spriječili neprijateljsku propagandu, sabotažu, nered, paniku, kao i sve oblike špekulacije i pojavu crne berze, odbori su imali svoje vojno-pozadinske organe koji su kontrolisali izvršavanje njihovih odluka. U svim mjestima gdje su postojali, odbori su tijesno saradivali sa okružnim komitetima KPJ i štabovima partizanskih odreda. Zato se može slobodno tvrditi da su NOO bili najbolja veza između vojnih jedinica i pozadine i da se njihovim radom najbolje prenosila politička afirmacija NOP-a u široke slojeve naroda.

Razvitak narodne vlasti u istočnoj i centralnoj Bosni kreće se uzlaznom linijom sve do tzv. druge neprijateljske ofanzive kada okupatori zajedno s domaćim izdajničkim snagama preduzimaju sve da se taj proces zaustavi.

²¹⁵⁾ R. Čolaković, isto, 407—408.

²¹⁶⁾ Na oslobođenoj teritoriji je proradilo više osnovnih škola i tečajeva za nepismene. D. Borovčanin, isto, 214—215.

ABOUT THE UPRISING IN EASTERN BOSNIA AFTER THE CONSULTATIONS AT STOLICE IN 1941

Summary

After the capitulation of the old bourgeois Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, like other Yugoslav countries, began its Socialist Revolution by a series of people's uprisings which, by the time, grew into a uniform people's liberation movement.

This paper deals only with the uprising in eastern Bosnia after the Stolice Consultations in September, which was not written about enough in the Yugoslav historical literature. It does not deal more with preparations, beginning and development of the uprising in the above mentioned territory till the end of September 1941, because those questions mainly were treated before.

The paper does not deal with the September Consultations at Stolice either, but only its conclusions and resolutions having a vital importance for the development of the people's liberation struggle in eastern Bosnia are pointed out. Among the conclusions the most important ones were: forming of Partisan detachments, activities of the Party for the strengthening of the rebel units and organizing of the front and rear. To carry out consequently other resolutions of the September Consultations, the existing military-political leaders of the uprising in eastern Bosnia undertook necessary steps to reorganize units and form Partisan detachments in their territory as soon as possible. Those steps undertaken to settle army and organization got a prior place in the work just because the rebel units in eastern Bosnia were not settled in proper detachment formations. Different levels of political, organization, culture, economy and other fields as well as the lack of a clearer conception of army organization, influenced greatly the uprising in eastern Bosnia to be started by armed forces having different names until September. After the September Consultations those names disappeared slowly, and six strong Partisan detachments were formed in eastern Bosnia. The paper also deals with the way, time and places of their formation as well as with their fights.

The development of the armed fighting in eastern Bosnia inevitably influenced the reorganization of the Communist Party of Yugoslavia in this region. During October, six Regional Party Committees were established in this region that acted mainly in the territory of particular Partisan detachments. Work of the Partisan headquarters and work of the Regional Committees had close mutual links and led to the same purpose — to the organization of a successful resistance to occupants and quislings.

To make the resistance successful, it was necessary to unite the army organization of Partisan units with the well organized rear. The care of supplies of food and clothes and of other needed things, as of complete life in the rear was taken by the People's Liberation Committees which themselves were the organs of the people's liberation struggle. Their formation, development and activities are largely dealt with in this paper.